aHt

arnhems
Historisch
tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

DECEMBER 2018

aHt *arnhems* Historisch *tijdschrift*

Jaargang 38, nr. 4

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 026 - 443 35 46

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
HPC drukkerij BV

Arnhems Historisch Tijdschrift

Tijdschrift van de vereniging “Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792” over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,50.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt m.i.v. 2015 € 30,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 35,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op rekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: Krotwoningen aan het Johannaplein hoek Schutterstraat in Klarendal.
(Gelders Archief, 1524 – 4665)

D66 voor het eerst in de raad, 1970-1974

Bob Roelofs

De oprichting van D'66 (later D66) in 1966 met Hans van Mierlo als voorman was exemplarisch voor de toenmalige tijdgeest. De jonge generatie wilde gehoord worden. Democratie was voor hen niet alleen stemmen bij verkiezingen, maar betekende veel meer ook directe invloed van de kiezer, via een referendum of een gekozen minister-president en burgemeester. Openheid en democratisering werden sleutelbegrippen. De tegenstellingen tussen socialisme, liberalisme en confessionalisme vervaagden. De moderne maatschappij vroeg om wetenschappelijke en pragmatische oplossingen. In 1967 kwam de jonge partij met zeven zetels in de Tweede Kamer. Op verschillende plekken in het land, ook in Arnhem, werden partijafdelingen opgericht met als doel deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1970.
In dit artikel beperken we ons tot de eerste jaren. Wie waren toen de mensen van D66 Arnhem? Wat waren de grote Arnhemse onderwerpen? Heeft D66 in Arnhem de democratie toen al dichter bij de burgers gebracht?

In de raad (1970)
In Arnhem had de partij in 1970 circa 20 leden. De verkiezingen voor de gemeenteraad van 3 juni 1970 betekende de entree van D66 in de Arnhemse raad met drie zetels. De fractie werd geleid door Hessel van Dijk (31 jaar), een geschiedenisleraar en uitvaartondernemer. Hij woonde sinds 1963 in Arnhem en was voor zijn kandidaatstelling voorzitter van de werkgroep gemeentepolitiek D66 Arnhem. De twee andere D66-raadsleden waren Rob van den Toorn (23 jaar), student in de rechten/economie, voorzitter van de jongerenraad van de Europese Beweging en Jan van den Hazel (27 jaar), onderwijzer aan de Dr. W. Dreesschool. Vlak voor zijn beëdiging werd hij benoemd tot consulent Jeugdzaken bij de Provinciale Jeugd en Sportraad, Gelderland.

In de campagne viel D66 op door tussen de advertenties in de kranten herhaaldelijk aandacht te vragen met de slogan *Kies D'66*. Campagnemateriaal kwam uit Den Haag en op de kraampjes in de binnenstad lag het

De fractieleden in de gemeenteraad van 1970. Vlnr H.W. van Dijk, R.E.J.M. van den Toorn en J. van den Hazel. (Arnhemse Courant, 4 juni 1970)

verkiezingsprogramma.

Hessel van Dijk: 'Ik herinner mij onze problemen met het opstellen van een verkiezingsprogramma. Er was niemand met ervaring in de gemeentelijke politiek. Wij wisten wel hoe het anders moest, maar waren nog onbekend met de grote thema's van die jaren. Na onze entree in de raad veranderde dat snel. Landelijk stond de partijorganisatie nog in de kinderschoenen. Eenmaal per maand ging ik als lid van een D66-onderwijscommissie onder leiding van Aad Nuys naar

Nummer der lijst	Naam en voorletters of voornamen der kandidaten in de volgorde, waarin zij op de lijst zijn geplaatst		Aantal stemmen op iedere kandidaat uitgebracht	Stemcijfer van iedere lijst
5	van Dijk,	H.W.	3196	
	van den Toorn,	R.E.J.M.	94	
	van den Hazel,	J.	85	
	van Kooten,	E.	53	
	de Vries geb. Ens,	L.	69	
	Ubbink geb. van Andel,	J.	43	
	van Loon,	W.K.	42	
	Bravenboer,	A.J.	42	
	Stibbe,	I.	16	
	Ravelli,	W.	22	
	van der Ploeg,	H.H.	24	
	Fransen geb. Happée,	J.A.	29	
	Zijlstra,	D.	62	

Het aantal stemmen voor de eerste 13 Arnhemse D66-kandidaten (Gelders Archief, 2200- 2433, foto Henk Eggink)

Den Haag voor een bijeenkomst in het Tweede Kamergebouw. De andere leden waren opmerkelijk genoeg allemaal ambtenaar. Zij stonden helemaal los van de praktijk van het lesgeven. Ik ben na een aantal maanden teleurgesteld teruggetreden. Voor de noden en wensen van mensen uit de praktijk was weinig ruimte. De plannen waren groots, meeslepend en onbruikbaar.' [1]

Het contact met de kiezers werd actief opgepakt door in enkele wijken huis aan huis aan te bellen. Een arbeidsintensieve methode die uit Amerika was overgewaaid en daar bekend stond als 'babykissing'.

D66 kwam in een raad die gedomineerd werd door ARP-CHU-KVP (15 zetels) en Progressief Akkoord (PAK: PvdA, PPR, PSP, 13 zetels). Winnaar van deze verkiezingen was de VVD, die van 4 naar 6 zetels ging en een plek in het College van B&W opeiste en ook kreeg.

Historisch bij de raadsverkiezingen van juni 1970 was ook de zetel die de Witte Lijst (Kabouter Partij) behaalde. Willem van Haeren (32 jaar), assistent werkmeester op de Werkplaats Presikhaaf, gaat vooralsnog de Arnhemse geschiedenis in als het enige, echte Kabouter-raadslid. Provo Roel van Duijn was het gezicht van deze politieke beweging uit de jaren 70 die zich kenmerkte door een geweldloos anarchisme. De aanhangers streefden een leefstijl in harmonie met de natuur na, waarin vrije liefde, emancipatie en vernieuwing van de kunst de boventoon voerden. Ze hadden een afkeer van commercie en vervuiling.

Wethouder H.J.J. Bisterbosch en kabouter Willem van Haeren (rechts) tijdens een fietstocht bij de opening van het trainingsparcours voor de wielervereniging RETO op 30 oktober 1971. (https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/de-komst-van-kabouters)

De uitslagenavond van 3 juni 1970 moet voor de Arnhemse gevestigde politieke orde een bijzondere avond geweest zijn. De uitslag, twee nieuwe partijen in de raad, werd door de aanhangers van de Witte Lijst beantwoord met een uit volle borst meegezongen kabouterlied 'de uil zat in de olmen'. KVP-wethouder Hein Bisterbosch was niet enthousiast: 'ik krijg van al die puntmutsen een punthoofd.' [2] De verkiezingsuitslag maakte duidelijk dat de jonge generatie met de komst van D66 en de Kabouterpartij een plek had verworven in het Arnhemse politieke landschap.

Openheid komt niet vanzelf

Op 1 september 1970 werd de nieuwe gemeenteraad beëdigd. Fractievoorzitter Van Dijk liet er geen gras over groeien. Hij benadrukte in zijn eerste optreden in de raad dat zijn fractie van mening was dat commissievergaderingen, het voordragen van wethouders en allerlei andere zaken in beginsel

openbaar moesten zijn. Van Dijk was ook een realist: ‘Wij zullen de beslotenheid respecteren, al dient men te begrijpen dat wij geen gelegenheid voorbij zullen laten gaan om op dit punt de nadruk te leggen.’[3] VVD-burgemeester Hans Roelen gaf de nieuwe raad ter overdenking mee dat het begrip ‘oppositie’ wezensvreemd is aan het gemeentelijk bestuursstelsel. Uitgangspunt is het samen verantwoordelijk zijn voor het besturen van Arnhem. De raad is in principe op de achtergrond, wakend, stimulerend of corrigerend. Het gaat niet om de details, maar om de grote lijnen. Dualisme avant la lettre.

D66 vond dat de democratisering ook in Arnhem meer inhoud moest krijgen. Het verwijt dat D66 terug wilde naar de Griekse democratie werd door Van Dijk terzijde geschoven. ‘Overal in het land is de democratisering een punt van discussie, daarom moeten we niet stil staan bij de structuren van vandaag. Onze standpunten illustreren dat wij ons niet te buiten gaan aan kretologie of aan utopisch filosoferen.’ [4] Daarom wilde zijn fractie af van de Arnhemse gewoonte dat de meeste onderwerpen in besloten commissies werden afgedaan en dan in de raad nog slechts formele kwesties waren. De eerste D66-motie had dan ook als strekking dat commissies bij meerderheid van stemmen konden beslissen dat haar vergadering in de regel openbaar was. D66 werd gevraagd dit voorstel terug te nemen en eerst nog eens in de wandelgangen te bespreken. De fractie handhaafde de motie, die vervolgens met 14 stemmen voor en 21 stemmen tegen, werd verworpen. Burgemeester Roelen vond openheid een mentaliteitskwestie. ‘Wie roept om openheid van de raadscommissies overtrekt de betekenis van deze adviescolleges. Ook moet het college de vrijheid hebben om van het advies van deze commissies af te kunnen wijken.’ [5]

Een ander D66-voorstel betrof de mogelijkheid tot het stellen van vragen vanaf de publieke tribune. Dit werd door bijna de complete raad afgewezen. Ook de vraag aan het college om een opgave van alle functies, commissariaten en adviseurschappen in de particuliere en (semi)overheidssfeer van burgemeester, wethouders en gemeentesecretaris werd terzijde geschoven. Burgemeester Roelen ervoer deze vragen als een vorm van damesbladnieuwsgierigheid en ‘wat de overheidsfuncties betreft, die zijn bekend. En wat de privézaken betreft: dat gaat je niets aan.’ [6]

Zitting 14 december 1970 1870

„De Raad der gemeente Arnhem op maandag 14 december in vergadering bijeen,
overwegende dat beleidsproblemen niet meer van bovenaf eenzijdig kunnen worden onderkend en opgelost, maar een bevredigende oplossing slechts gevonden kan worden in overleg en samenwerking met de betrokken burgers,
overwegende dat de bereidheid en mogelijkheden van de burger tot het leveren van een constructieve bijdrage hierin in hoge mate afhankelijk is van een volledige informatie,
overwegende dat openbaarheid van commissievergaderingen van fundamenteel belang is voor de burgers om inzicht te krijgen in beleidsproblemen en de wijze waarop zijn bestuur oplossingen zoekt,
overwegende dat de bezwaren geuit tegen de openbaarheid — de mogelijkheid tot speculaties en de beperking van informatie van de zijde van de voorzitters der commissies en de aanwezige ambtenaren — niet in alle gevallen doorslaggevend kunnen zijn,
stelt voor een verordening vast te stellen tot wijziging van art. 3 van de verordening voor de vaste commissies van advies en bijstand, behelzende toevoeging aan bedoeld artikel van de volgende zinsnede:
commissies kunnen bij meerderheid van stemmen beslissen dat haar vergaderingen als regel openbaar zijn,
en gaat over tot de orde van de dag."

De eerste D66-motie in de Arnhemse raad, 14 december 1970 (Gelders Archief, 2192-215, foto Henk Eggink)

Vernieuwend

Naast het streven naar meer openheid was ook de aandacht voor het milieu een belangrijk speerpunt van deze D66-fractie. Raadslid van den Toorn was ervan overtuigd dat Arnhem in het jaar 2000 zeker niet moest uitgegroeid zijn tot een stad met 500.000 inwoners. Het was ook niet noodzakelijk dat per jaar 1700 arbeidsplaatsen moesten worden gecreëerd. Goed overleg in de regio over de industrialisatie was van groot belang met hierin de grootste aandacht voor de leefbaarheid van de stad. Daarom ook was de D66-fractie voorstander van een verschuiving in de werkgelegenheid van de vuile industrie naar de dienstensector. In de discussie over de Enka/Aku stank in Arnhem, die begin jaren 70 de stad teisterde, was dit kritische D66-geluid echter nauwelijks hoorbaar.

Vernieuwend in de Arnhemse politiek was de aandacht van D66 voor de gastarbeiders. Bij de grote bedrijven in en om Arnhem zoals Billiton, De Meteoor in Rheden en de Gazelle Fabriek in Dieren, waren inmiddels

enkele duizenden gastarbeiders werkzaam. Zij vonden meestal een onderkomen in grote woonkazernes, zoals het voormalige hotel de Kroon in Dieren. In het Arnhemse Spijkerkwartier woonden veelal jonge Turkse mannen in souterrains en op zolderkamertjes. Volgens D66 was het beter om te spreken van buitenlandse arbeiders, omdat we hen niet echt als gasten ontvingen. Ondanks dat zij deel uitmaakten van de samenleving, hadden zij geen stemrecht. Dat moest echter nationaal worden geregeld en dat zou nog wel enige tijd op zich laten wachten. Het D66-voorstel om een vertegenwoordiging van de gastarbeiders in Arnhem deel te laten nemen aan de vergaderingen van de raadscommissie voor de volkshuisvesting kreeg geen steun.

Klarendal

De woningnood kwam in de raad regelmatig aan de orde. De sanering in Klarendal zou in de raadsperiode 1970-1974 hét hoofdpijndossier van politiek Arnhem worden. In de vergadering van 16 november 1970 schetste Van Dijk een somber beeld: 4750 woningzoekenden, waaronder 1169 urgent, een onbekend aantal woningen dat niet meer voldoet aan de huidige eisen, de te hoge huurprijzen in de nieuwbouw en 3000 krotten. Desnoods moest daarom ook dwang worden toegepast op woningbouwcorporaties om medewerking te verlenen bij doorstroming van bewoners van de goedkope huizen. De krotvorming leverde vooral in Klarendal, maar ook bijvoorbeeld in de Ruiterstraat schrijnende situaties op. Van Dijk pleitte dan ook voor het snel invoeren van een onbewoonbaarheidsverklaring.

De wethouder werd ook gevraagd een gesprek met de bewoners te arrangeren. Van Dijk was ontsteld over het feit dat er niet met de buurtbewoners was gesproken.

Onzekerheid over de toekomst vierde hoogtij. Het vertrouwen van de Klarendallers in het gemeentebestuur was tot onder het vriespunt gedaald. Een illustratief voorbeeld: in juni 1970 adviseerde de medewerker van het wijkcentrum de bewoners de huurverhoging niet te betalen. Ze moesten alleen akkoord gaan als de woningen goed onderhouden zouden worden. De huren lagen destijds in Klarendal gemiddeld op 40 gulden per maand.

Wethouder Bisterbosch onderkende het probleem van de krotopruiming. De aantallen bleven achter bij de plannen. Maar als de gemeente over zou gaan tot onbewoon-

Straatbeeld Ruiterstraat richting Bovenbeekstraat, rechts de Heijendaalsteeg (Gelders Archief, 1524-8497)

Nieuwbouwwoningen aan de Neerlandstuinstraat in de wijk 'Klarendal' omstreeks 1975. (Gelders Archief, 1524 – 2529)

baar verklaren van deze krotten, dan moest binnen een half jaar vervangende woonruimte worden aangeboden. De nieuwe woningen in Arnhem-Zuid waren voor de bewoners van deze krotten qua huur volstrekt onhaalbaar. Volgens hem zou maximaal 30% van de Klarendallers in de nieuwe wijk Klarendal terugkomen. Ter illustratie enkele woorden van wethouder Bisterbosch in de gemeenteraad van 29 maart 1971: 'Klarendal wordt geheel gesloopt. Dat is een gegeven waaraan niet valt te ontkomen. Er komt dan een geheel andere wijk.' [7] De zorg om Klarendal werd in de raad breed gevoeld.

D66 speelde in dit dossier niet de hoofdrol, maar was wel uitermate goed op de hoogte en hamerde keer op keer op een betere communicatie. Een volksopstand onder leiding van schillenboer Tempo van Vlaanderen, een wijkactiecentrum, volle tribunes bij emotionele raadsvergaderingen, inspraak en overleg leidde tot een 'masterplan'. Wethouder Bisterbosch kwam met een aanpak gebaseerd op een combinatie van slopen, nieuwbouw en restauratie. Ambtelijk zag men meer in hoogbouw en verandering van het stratenplan. Hessel van Dijk: 'In mijn herinnering is zijn aanpak, die aandacht had voor de sfeer en karakter van Klarendal een groot succes geworden.'

Korenmarkt is Kogelmarkt

De ontwikkelingen in de Luthersesteeg en Korenmarkt baarden zorgen. Zeker toen in september 1970 in korte tijd twee doden waren gevallen. De aanhouding van een Arnhemmer, die gezocht werd voor openbare geweldpleging, leidde tot de eerste dode na een vechtpartij tussen de politie en een groep van 40 man. De media sprak van wildwest taferelen, waarbij over en weer werd geschoten. De tweede dode viel omdat een jonge Arnhemmer de hele avond op straat en in de kroeg met zijn cilinderrevolver aan het zwaaien was. Rond 24.00 uur schoot hij zomaar op een halve meter een eigenaar van een broodjeszaak onder de ogen van diens vrouw dood.

D66 wilde van het college van B&W weten of Arnhem meer en meer gewelddadig werd en wees in dit verband ook op de misstanden in het Spijkerkwartier. De ongerustheid bij bewoners, bezoekers en exploitanten van horecabedrijven was immers erg groot. D66 drong aan op vergroting van het politiekorps. Dit gebeurde met een speciale eenheid, de Groep Bijzondere Opdrachten (GBO). Haar taak werd het handhaven van de orde in het Spijkerkwartier en Korenmarkt e.o. De GBO werd ook ingezet bij het arresteren van zware criminelen. Daarnaast was het duidelijk dat de Korenmarkt te veel donkere

De Korenmarkt omstreeks 1975 (Foto's voormalig Gemeentearchief Arnhem, Piet de Bont. Samengevoegd in 2018, Henk Eggink)

plekken had. De fractie wilde graag meer verlichting, zodat meer incidenten konden worden voorkomen. De kop in de *Arnhemse Courant* van 2 oktober 1970 was duidelijk: D'66 brengt Korenmarkt in discussie. De Katholieke Radio Omroep (KRO) stuurde de programmamakers van Brandpunt naar Arnhem en onder leiding van Willibrord Frequin werd een indringende TV-reportage van ruim 18 minuten over de Arnhemse situatie gemaakt.

Deze golf van publiciteit kreeg een vervolg door de uitgebreide reactie van de voorzitter in de raad van 12 oktober 1970. De burgemeester vond het natuurlijk heel erg dat er twee doden waren gevallen. Maar volgens hem ging het ook om een stuk sensatie dat goed verkoopt. Hij ging ook uitvoerig in op de dieper liggende oorzaken. In Nederland zag je steeds meer labiele figuren die de weelde slecht konden dragen en zich te buiten gingen in excessief cafébezoek en drankgebruik. Daarnaast was overal in Nederland meer verruwing en toenemend wapenbezit zichtbaar. Dat was volgens Roelen het patroon dat door de incidenten op de Korenmarkt, in de volksmond al omgedoopt tot Kogelmarkt, naar voren kwam. Hij was verheugd dat er op initiatief van de Minister van Justitie ingezet werd op een verscherpte controle op wapenbezit. Hij waarschuwde wel dat de mankracht van de politie onder druk stond. In zijn ogen was het ook beter om de geweldplegers niet te laten wegkomen met lage straffen. 'Het ware te wensen dat men in de strafmaat naar het maximum zou gaan, in plaats van op een dergelijk tolerante wijze op te treden.' [8]

Deze kritische houding over justitie leverde grote krantenkoppen op in *Het Vrije Volk* en de *Arnhemse Courant*. Roelen kwam op deze kwestie nog uitvoerig terug. 'Hier en daar heb ik gelezen dat justitie door hetgeen ik heb gezegd door de mangel zou zijn gehaald… Ik heb alleen maar mijn bezorgdheid uitgesproken over de te tolerante straffen.' [9] De burgemeester vond dat er in Arnhem dan ook geen reden voor paniek was. Hij gaf de media en indirect ook de D66-fractie nog wel mee dat een sobere berichtgeving over geweldpleging voor vele labiele figuren in de samenleving heilzaam zou zijn geweest.

Betrokkenheid

Burgemeester Roelen zag de entree van D66 en de Kabouters aanvankelijk niet als positief. Hij sprak vijf maanden na de installatie van de nieuwe raad zijn zorg uit over de grote verschillen van inzicht en schermutselingen in de raadszaal, door de Kabouters omgedoopt tot het marmeren kitsch-paleis van de gevestigde orde. Een polariserende in plaats van een harmoniserende raad, regenteske oudere wethouders tegenover vrijgevochten, mondige vertegenwoordigers van de jonge generatie.

De Arnhemse D66-fractie werd door de kranten als de *Arnhemse Courant* en *Het Vrije Volk* als verfrissend gezien. Journalisten bezochten ook een D66-ledenvergadering in de Coehoorn op 10 november 1971. De vergadering was bedoeld om leden de gelegenheid te geven de fractie ter verantwoording te roepen. De vergadering werd uiteindelijk bezocht door zes (!) leden. Drie bestuursleden waren daarnaast vanaf het begin aanwezig, geruime tijd later kwamen de drie fractieleden opdagen. De volgende dag kopte *Het Vrije Volk*: 'Krasse Kritiek D'66-fractie. Beleidslijn vaak zoek in voorstellen B en W.' Dit geluid werd dus opgetekend tijdens deze openbare vergadering waarin met een klein dozijn geestverwanten geschaafd werd aan de Algemene Beschouwingen. 'Zolang de burgerij nog niet terecht kan in de raadszaal of commissiekamer om zijn wensen te spuien kan ze in elk geval bij de fractie van D'66 terecht om haar wensen door te spelen.' [10]

De roep van de fractie naar meer openheid, meer democratisering, had het ledenaantal (nog) niet opgestuwd. De zoektocht naar betrokkenheid vanuit de Arnhemse samenleving was weliswaar ingezet, maar vooralsnog was het voor D66 nog een lange weg te gaan.

Een tweede brug

Een nieuwe brug hield de gemoederen al jaren flink bezig. Arnhem ontwikkelde zich steeds meer tot een dubbelstad, met een snel

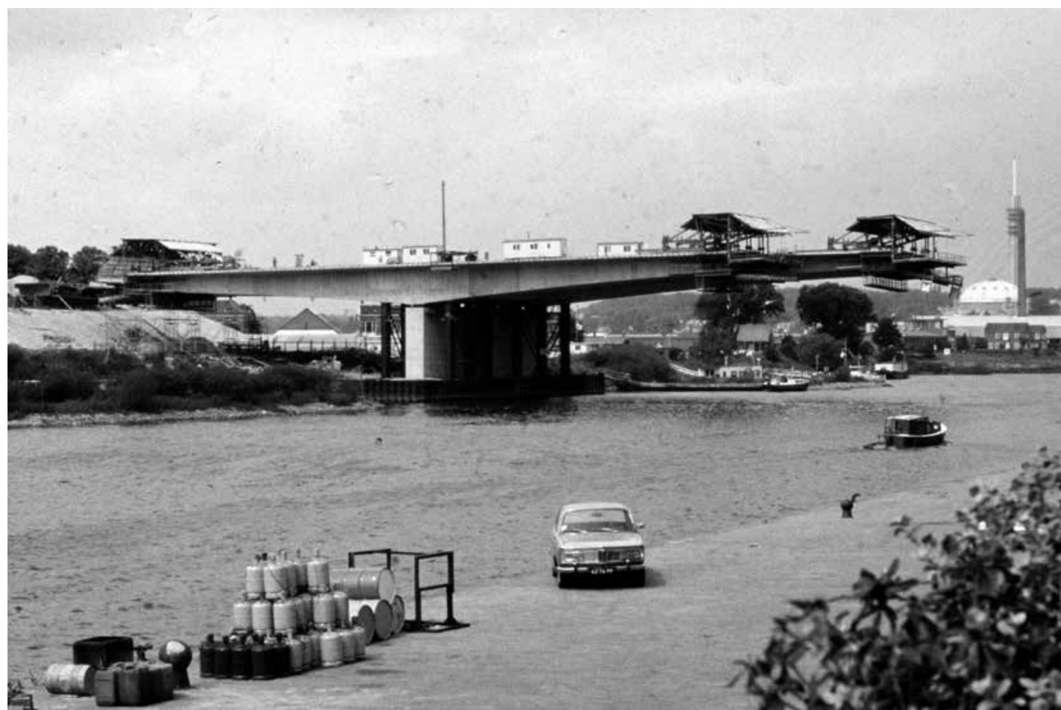
groeiend aantal Arnhemmers en bedrijven in Zuid. De Rijnbrug kon het groeiende verkeer niet meer aan en een tweede oeververbinding werd als noodzakelijk gezien. In 1969 was de raad akkoord gegaan met een brug voor een bedrag van 59 miljoen gulden. In juli 1972 werd duidelijk dat Arnhem 10 miljoen gulden meer moest ophoesten. De discussie ging aanvankelijk lange tijd over waar de nieuwe brug moest komen te liggen. D66 was voorstander van een brug in het verlengde van de Heijenoordseweg/Oranjestraat om zo de binnenstad te ontlasten. Uiteindelijk koos de raad voor het Roermondsplein.

In de raad lette D66 scherp op de gevolgen van de nieuwe brug voor Malburgen. Van Dijk sprak zijn zorgen ook uit over het mogelijke isolement van de winkeliers in de Rijnstraat. Tevens vroeg hij nadrukkelijk aandacht voor de leefbaarheid van de Praets, Meinerswijk en voor de bewoners van de Du Soleilflat.

In augustus 1972 ging de raad akkoord met de hoofdlijnen voor de nieuwe oeververbinding. Het was duidelijk dat deze brug een echte stadsbrug ging worden. De woonwijk Rijnkant (Oeverstraat/Weerdjesstraat) zou niet worden aangetast en de verkeersafwikkeling op het Roermondsplein zou via één verkeerslus plaatsvinden.

Een actiegroep 'Verontrusten' kwam nog wel in actie. In oktober 1972 werden pamfletten in de binnenstad uitgedeeld, posters clandestien opgehangen en in stencils werd opgeroepen een brief met bezwaren naar het college van B&W te sturen. Uit de *Nieuwe Krant* van 5 oktober 1972: 'Er komt een tweede Rijnbrug. U denkt dat het goed is, maar u heeft het mis. U moet nog langer wachten bij stoplichten en nog langer in files staan. Parkeren wordt veel duurder in parkeergarages.' Maatschappelijke weerstand was er dus, maar volgens burgemeester Roelen kwamen de bezwaren van een kleine groep. 'Men vergeet dat vaak veel meer mensen thuis vóór zijn.' [11]

D66 koos in dit bruggendossier voor een visionaire koers. Of was het gewoon opportunisme, een 'brug' slaan naar de teleurgestelde Arnhemmers? Zij vond toen dat

De tweede Rijnbrug in aanbouw. (Gelders Archief, 1524 - 13205)

Burgemeester en wethouders tijdens een wandeling over Arnhems tweede oeververbinding de Roermondspleinbrug. (Gelders Archief, Fotocollectie Gerdt van Roden 1544 - 696-0001)

de voorkeur moest worden gegeven aan de bouw van de Pleybrug boven die van de Roermondspleinbrug. Dit zou minder geluid- en stankoverlast betekenen en met deze besparing kon bijvoorbeeld de sanering van Klarendal aangepakt worden. Feitelijk had de raad in 1968 het principebesluit al genomen, waren alle bezwaarmakers veel te laat en kon ook het D66-alternatief terzijde gelegd worden. Op 15 februari 1973 werd in een ministeriele brief groen licht gegeven voor de bouw van de Roermondspleinbrug. Het Rijk zou bijna de helft van de 67 miljoen gulden voor zijn rekening nemen.

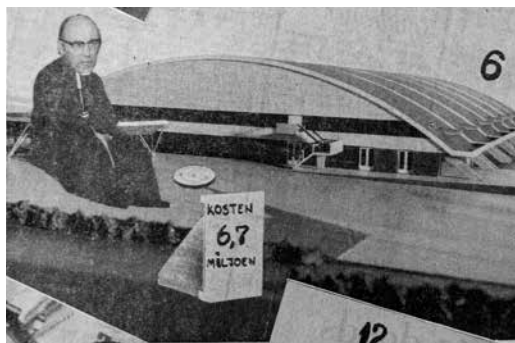
Hessel van Dijk: 'In mijn herinnering ging de discussie over de Roermondspleinbrug vooral over de vraag of het een stadsbrug moest worden dan wel een brug met een belangrijke functie voor het afwikkelen van het doorgaande verkeer. D66 koos voor dat laatste en hield daarom vast aan de optie om de brug in het verlengde van de Oranjestraat te bouwen. Daarmee haalde je het verkeer uit het centrum. Want in dezelfde periode speelde de uitvoering van het autovrij maken van de binnenstad. Ook was er het emotionele sentiment van de vroegere schipbrug. Er waren raadsleden en partijen die vonden dat de brug op dezelfde locatie moest liggen, los van alle rationaliteit. Ik herinner mij dat ik tijdens het debat heb gezegd dat de eerstkomende jaren de brug vooral een parkeerfunctie zou hebben, want hij liep van niets naar nergens.'

Met veel feestvertoon werd de brug in 1977 geopend, Arnhem kreeg er een echte stadsbrug bij en een groots kunstwerk van Peter Struyken en landschapsarchitect Bob van Vliet, De Blauwe Golven. Tien jaar later werd de Roermondspleinbrug omgedoopt tot Nelson Mandelabrug.

Rijnhal

De bouw van de Rijnhal werd door de D66-fractie kritisch gevolgd, zeker toen de raad gevraagd werd meer geld beschikbaar te stellen. De gemeente was er niet in geslaagd een brouwerij te vinden die het restaurant wilde exploiteren. Daarnaast was er onvoldoende budget voor de inrichting van het horecagedeelte. Er bleek toch ook nog geld nodig voor een EHBO-kamer. Van den Hazel begreep niet dat wethouder Bisterbosch de extra anderhalf miljoen gulden afdeed als een schoonheidsfoutje. Van den Hazel was pessimistisch over het geschetste rooskleurige toekomstbeeld van de Rijnhal met sportevenementen, congressen en exposities. De wethouder daarentegen was ervan overtuigd dat de Rijnhal als expositiehal zeker zou slagen. In de *Arnhemse Courant* van 31 december 1970 werd een somber beeld met een hoge voorspellende waarde geschetst. 'Voor wethouder Bisterbosch zal de exploitatie van de dure Rijnhal in Malburgen een onderwerp van voortdurende zorg zijn. Wellicht kan de wethouder het als bedelmonnik proberen.'

Op 17 december 1971 was het dan eindelijk zover. Staatssecretaris Henk Vonhoff van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

De wethouder als bedelmonnik. (Arnhemse Courant, 31 dec. 1970)

opende plechtig de Rijnhal en benadrukte dat Arnhem net op tijd was met deze hal. Het was immers de laatste grote evenementenhal die in aanmerking kwam voor een rijkssubsidie. Het feestelijke moment werd omlijst met muziek en sportdemonstraties. *De Nieuwe Krant* constateerde wel dat de geluidsinstallatie en de akoestiek te wensen overlieten. Tegelijkertijd protesteerden welzijnswerkers bij de deuren van de Rijnhal. Vonhoff werd verantwoordelijk gehouden voor het verdwijnen van buurthuizen, clubhuizen en open jongerenwerk. De jongeren waren daar de dupe van en de actievoerders vroegen zich dan ook af 'Kunnen die allemaal in de Rijnhal?' [12]

D66-er Van den Hazel heeft dus, weliswaar 40 jaar later, gelijk gehad. De Rijnhal, aanvankelijk vooral toch een sporthal, groeide meer en meer uit tot een evenementenhal met vele popconcerten, beurzen, rommelmarkten en bedrijvencontactdagen. Maar de concurrentie was 'moordend'. Op 27 december 2011 ging de Stichting de Rijnhal failliet. In de Rijnhal is sinds juni 2016 de mega-sportzaak Decathlon gevestigd.

Jongerencentrum

Naast het vragenrecht zette de fractie ook het instrument 'interpellatie' in. Een zwaar politiek middel, waarbij een raadslid over een niet geagendeerd onderwerp inlichtingen aan het College van Burgemeester en Wethouders vraagt. Van den Hazel verwoordde in de raadsvergadering van 15 februari 1971 de ongerustheid in zijn fractie over de toekomst van het Stokvispand en het gebouw Willemsplein 1. Deze leegstaande panden waren min of meer toegezegd aan twee jongerenorganisaties, Creatief Communicatief Centrum (C.C.C) en Tudepi (tussen de pilaren), een sociëteit voor kamerbewoners. D66 benadrukte dat er haast gemaakt moest worden met het in gebruik nemen van een jongerencentrum. In de kelder van het cultureel centrum De Coehoorn was Tudepi immers uit haar jasje gegroeid. Jongeren hadden nauwelijks eigen uitgaansplekken en dat zorgde, zoals ook was gebleken uit de Brandpunt-reportage, voor maatschappelijke onrust. Actie volgde door lege panden te beplakken met de tekst 'In dit pand is ruimte voor een jongeren centrum.'

Aktie voor het behoud van de Stokvishal in 1977. (Gelders Archief, fotocollectie Gerdt van Roden 1544-396-0001)

Wethouder Bisterbosch deelde de zorgen van D66 over de onveiligheid van de leegstaande panden, maar meer dan de huidige regelmatige controle en dichtspijkeren was niet mogelijk. Hij wees in dit verband op een pand in het Duifje, waar een gemeentelijk medewerker met een bijtgrage hond tijdelijk was gaan wonen. De druk ging van de politieke ketel met de toezegging van de wethouder dat het pand Willemsplein 1 in fasen in gebruik zou worden genomen. Het beplakken van de lege panden had dus uiteindelijk effect gesorteerd. Er kwamen twee jongerencentra, namelijk de Stokvishal en Willemeen. De Stokvishal is ondertussen al weer lang geschiedenis, Willemeen doet zijn naam nog steeds eer aan als jongerencentrum en poppodium.

Landelijke politiek in de raad

In 1971 stortte de jonge partij D66 zich, zoals Van Mierlo het zelf noemde, in een krankzinnig avontuur. Er werd met PvdA en PPR afgesproken om voor en na de verkiezingen samen te werken. Op het D66-congres in Amsterdam vertelden PvdA-leider Joop Den Uyl en PPR-voorman Jacques Aarden onder luid gejuich waarom zij met D66 in zee wilden. Een maand later schreven deze drie partijen geschiedenis door voor de verkiezingen een schaduwkabinet te presenteren.

Een paar dagen later kwam deze landelijke

Hans van Mierlo. (Bron: Youtube JWvdMijde)

politiek frontaal de Arnhemse raad binnen. Dat bleek heel duidelijk bij de verkiezing van raadsleden in het bestuur van het sociaal werkvoorzieningsschap Midden-Gelderland. De Arnhemse VVD verwees naar het Haagse monsterverbond van PvdA en D66 en wilde daarom de benoeming van D66-er Van den Toorn niet steunen.

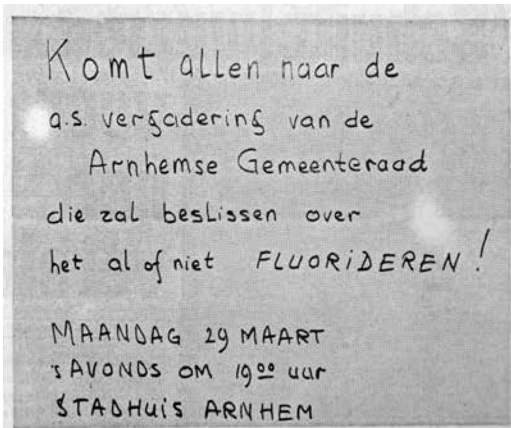
De drie progressieve partijen boekten bij de Tweede Kamer- verkiezingen een kleine winst. D66 ging van zeven naar elf zetels, maar belandde in de oppositie. In juli 1971 deed het kabinet- Biesheuvel haar intrede. Dit kabinet viel al in 1972. Daarop kwam *Keerpunt 1972*, het gezamenlijke verkiezingsprogramma van PvdA, PPR en D66. Dit verwoordde het streven naar een progressieve volkspartij, het ideaal van Hans van Mierlo. Het resultaat was in 1973 kabinetsdeelname, maar het stortte D66 met name na de desastreuse verkiezingen voor Provinciale Staten in 1974 in een diepe crisis.

Fluoride

De discussie over wel of geen fluoride in het drinkwater zorgde in de raad voor veel commotie. Tandbederf, veroorzaakt door het overmatig gebruik van suiker en snoepgoed, moest bij de wortel worden aangepakt. Voorstanders wezen vooral naar een rapport van de Gezondheidsraad. Hierin werd het nut van fluoridering van het drinkwater onderstreept en aangetoond dat de schadelijkheid te verwaarlozen was. In Arnhem had de Tandartsvereniging in een brief aan B&W gesteld dat fluoride in het water het meest effectieve middel tegen tandbederf was. De tegenstanders, verzameld in een Comité Waakzaamheid, zagen fluoride als een giftige stof en pleitten voor een beter leefmilieu en een gezondere voedingswijze. Fluoridering was in hun ogen dan ook het paard achter de wagen spannen. De tegenstanders voelden zich gesterkt door een uitspraak van de Kroon, dat bepaalde dat gemeenten ook schoon drinkwater moesten leveren als het leidingwater gefluorideerd zou worden. Via advertenties, zoals in *Het Vrije Volk* van 27 maart 1971, werden de Arnhemmers opgeroepen naar de raadsvergadering te komen.

In dit raadsdebat liepen de meningen veelal dwars door de partijen heen. De progressieven vonden het een dwangmaatregel. Vanuit liberale hoek werd tevergeefs voorgesteld fluoridetabletten te gebruiken, zodat iedereen een eigen keuze kon maken. VVD-wethouder Ruud van den Berg was van mening dat het dwingend karakter vanwege het algemeen belang verantwoord was. Hij sprak zelfs in dit verband van ‘prothesen of genezen’.

D66, als enige fractie geheel tegen, kwam tijdens dit fluoride-debat met één van haar kroonjuwelen, het referendum, op de proppen. Voor de eerste keer in de Arnhemse politieke geschiedenis werd er door een raadslid gepleit voor een volksuitspraak. In het

Oproep om naar gemeenteraadsvergadering te komen over de fluoridering van het drinkwater in Arnhem.

debat met de VVD ging het er stevig aan toe: Conny Lavell-de Vries: 'Als de heer Van den Hazel zegt dat hij een referendum of iets dergelijks wil houden, schuift hij de verantwoordelijkheid die hij als raadslid draagt verre van zich.' Van den Hazel: 'ik begrijp niet waarom ik, als ik een oordeel moet vellen namens een aantal mensen, die verschillend kunnen denken over de fluoridering, deze mensen niet zou mogen horen.' [13]

Uiteindelijk besloot de gemeenteraad met 19 stemmen voor en 16 tegen dat het Arnhemse drinkwater gefluorideerd zou worden. Maar de Arnhemmers zouden toch geen fluoride in hun drinkwater krijgen. In de Tweede Kamer was er namelijk geen meerderheid voor een wettelijke regeling voor fluoridering. PvdA- minister Irene Vorrink trok in 1976 het wetsvoorstel in toen bleek dat het apparaatje dat fluoride uit de kraan filterde alleen in de fantasiewereld bestond.

Vitesse, Vitesse, Vitesse

De Arnhemse voetbalclub verkeerde begin jaren zeventig zowel sportief als financieel in zwaar weer. Sportief, omdat de club er min of meer een abonnement op had om promotie naar de eredivisie mis te lopen. Financieel baarde het tekort van 175.000 gulden grote zorgen. Geldacties werden opgezet, het bedrijfsleven werd benaderd en namens B&W ging Herman Hofman, chef afdeling cultuur, recreatie, sport en jeugd zich in deze jaren actief met Vitesse-zaken bemoeien.

Op 8 november 1971 werd onder massale belangstelling in de raad gesproken of Vitesse wel of niet 250.000 gulden subsidie moest krijgen. D66-er Van Den Toorn noemde dit voorstel een 'misser'. Hij benadrukte met name het belang van Vitesse als passieve recreatie voor gemiddeld 9000 Arnhemmers bij de thuiswedstrijden. D66 wilde Vitesse dan ook echt de helpende hand bieden met een subsidie van 375.000 gulden. Als de raad zich zou beperken tot 250.000 gulden zou dat geld sowieso niet terug komen. Met het extra geld dat D66 voor ogen had, een éénmalige injectie, kreeg de club meer armslag. Dit amendement haalde het niet. Bij de uiteindelijke stemming over het raadsvoorstel (22 voor en 13 tegen) kwam D66-fractievoorzitter Van Dijk met een stemverklaring. 'Wij zijn van mening dat Vitesse daardoor gedwongen wordt over een aantal maanden opnieuw bij de gemeente aan te kloppen en wederom ons om steun te vragen. Gezien het feit dat wij anderzijds het voorstel ook niet geheel willen blokkeren, menen wij er beter aan te doen geen stem uit te brengen en de zaal te verlaten.' [14]

Een jaar later stond Vitesse, zoals voorspeld door Van Dijk, weer op de raadsagenda. De lening van een kwart miljoen gulden was grotendeels gebruikt om de aankoop

Tribune van Nieuw Monnikenhuize van voetbalclub Vitesse gelegen tussen de Monnikensteeg en de Rosendaalseweg in Arnhem. (Gelders Archief, fotocollectie Piet Veeren 1526 – 1511)

van spelers te financieren. Nu stond de toekomst van Vitesse op de tocht. Met een ruime meerderheid, inclusief D66, kreeg Vitesse 450.000 gulden als bijdrage in de exploitatiekosten voor de komende drie jaar. Van Dijk was verheugd dat in de subsidievoorwaarden stond dat het gemeentegeld nu niet bestemd kon worden voor het versterken van het geel-zwarte elftal. Vitesse-voorzitter Arnold van der Louw benadrukte dat gesprekken met het bedrijfsleven zouden gaan plaatsvinden, een voetbalschool in beeld was en dat Vitesse in gesprek was met de Arnhemse sportverenigingen. 'Het is altijd beter goede amateurs in Arnhem bij het betaalde voetbal te houden dan ze bijvoorbeeld naar Nijmegen te laten vertrekken.' [15]

In mei 1974 stond Vitesse voor de derde keer in de raadsperiode 1970-1974 op de agenda. Alle goede bedoelingen ten spijt had het Arnhemse publiek de club in de steek gelaten. Gemiddeld bezochten nog geen vierduizend Arnhemmers de eerste divisieclub in stadion Nieuw Monnikenhuize. Met een ruime raadsmeerderheid kreeg Vitesse een laatste kans met een verkapte subsidie van 400.000 gulden. Daarnaast kwam de scheiding tussen Vitesse Betaald Voetbal en Vitesse Amateurs tot stand. D66-er van Dijk noemde het voorstel lapwerk en miste de planning op lange termijn. Toch ging ook zijn fractie akkoord. Wethouder Jaap Hekkelman verwoordde het besluit treffend: 'het geven van ademruimte aan Vitesse voor mogelijke betere beslissingen in 1975. De hulp van ons kan niet volmaakt zijn, de kreupele helpt de lamme.' [16] Gemeentefunctionaris Hofman vertaalde het gevoelen in de raad: 'Er zijn gemeenteraadsleden die nog één keer in subsidie hebben toegestemd omdat zij menen dat het volgend jaar met Vitesse allemaal wel over is.' [17]

Aderlating

Voorzitter Roelen noemde in de raadsvergadering van 21 augustus 1972 het vertrek van D66-raadslid Rob van den Toorn een groot verlies. Hij roemde zijn enthousiasme voor de Europese gedachte, zijn gedegen voorbereiding en positieve, opbouwende instelling. Van den Toorn gaf in zijn afscheidswoord aan dat zijn hart lag bij de internationale politiek en dat hij toevallig in de boeiende gemeentepolitiek verzeild was geraakt.

In zijn laatste raadsvergadering die tot na middennacht duurde, werd het definitieve ontwerp van de nieuwe brug met de aansluitende verkeersoplossingen vastgesteld. Van den Toorn liet zich voor de laatste keer stevig horen. De kosten voor de brug zouden volgens hem op 87 miljoen gulden uitkomen. Wethouder financiën Hekkelman ontkende dit ten stelligste en benadrukte dat de kosten niet boven de 67 miljoen gulden zouden

Burgemeester drs. J.A.F. Roelen leest de korte carrièreschetsen van vijf heren en de ene dame voor die plaatsgenomen hebben in het midden van de raadszaal. Dit alles naar aanleiding van de lintjesregen in 1977. (Gelders archief, fotocollectie Gerth van Roden 1544 - 682-0001)

De voorzijde van de zilveren stadsmedaille. (Foto Henk Eggink)

uitkomen. Hij had dan ook geen goed woord over voor de inbreng van het vertrekkende D66-raadslid: 'Uw berekening, dat wil zeggen, een berekening die niet meer betekent dan een sigarendoosje, U weet dat het gevaarlijke berekeningen zijn' [18]

Van den Toorn kreeg de kans in het diplomatenklasje van Buitenlandse Zaken plaats te nemen, maar moest daarvoor wel zijn studie rechten afronden. Hij keerde D66 de rug toe omdat de partij zich in zijn ogen niet had waar gemaakt. Zijn toekomstplannen waren volgens Hessel van Dijk voor de ambitieuze Van den Toorn in het CDA veel kansrijker dan in D66. In *Trouw* van 4 september 1985 kwam Van den Toorn in een artikel 'Ze hebben me monddood gemaakt' uitgebreid aan het woord vanwege zijn toen grote duikeling op de CDA-kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen (van de 5e naar de 75e plek). In zijn Arnhemse periode zag hij de toenadering van KVP, ARP en CHU en werd hij rechtstreeks lid van het CDA. Zijn pijlsnelle carrière in het CDA resulteerde uiteindelijk ook het lidmaatschap van de Tweede Kamer (1981-1986). Hij werd later advocaat en procureur, maar dat verliep ook niet geheel zonder kleerscheuren.

Ed van Kooten, medewerker bij de AKZO op de afdeling personeelszaken, werd de opvolger van Rob van den Toorn. Bij zijn installatie op 11 september 1972 kreeg hij van de voorzitter mee dat raadslid zijn een moeilijke taak is. Als een raadslid oordeelt met wijsheid, na goed overleg en het inwinnen van goede informatie, zou er vertrouwen van de Arnhemmers zijn, aldus de wijze woorden van de voorzitter van de raad.

De *Arnhemse Courant* van 5 oktober 1972 wees op een andere ontwikkeling van de raad. In twee jaar waren er namelijk al twaalf raadsleden vertrokken. Volgens de krant een verontrustende uittocht die het bestuur van de stad geen goed deed. 'De stadspenning die ieder lid van de raad bij zijn afscheid krijgt, is dan ook niet meer uit voorraad leverbaar.' Vertrekkende raadsleden constateerden dat het besturen van een stad als Arnhem ingewikkeld en veelomvattend was. Doordat ambtenaren met hun kennis via het college een grotere invloed kregen en de raad weinig tegenspel kon bieden, was er sprake van een onevenwichtige verhouding. De hand werd ook in eigen boezem gestoken. De raadsleden vroegen zelf steeds meer informatie en nota's aan B&W. VVD-fractievoorzitter Lavell-de Vries pleitte ervoor bij de zoektocht naar nieuwe raadsleden meer naar vrouwen te kijken. 'Die kunnen zich vaak nog wel vrij maken voor het raadswerk.'

Verloop onder de raadsleden lijkt erbij te horen. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 was voor het eerst bijna 50% van de raadsleden een vrouw. Blijkt de suggestie van Lavell-de Vries uit 1972 eindelijk dan toch de sleutel voor de oplossing van het tussentijds vertrekken van raadsleden?

Arnhem bankroet?

De economische groei leek begin jaren zeventig tot stilstand te zijn gekomen. De Arabische landen gebruikten het verhogen van de olieprijs als een wapen tegen de vrienden van Israël. De inkomsten van de gemeente daalde omdat het Rijk minder geld ter beschikking stelde en de bevolkingsgroei liep achter bij de prognoses. Er dreigde in Arnhem een tekort van 7,7 miljoen gulden op de begroting. Het aanvragen van een aanvullende bijdrage ex artikel 12 wet Financiële verhouding rijk - gemeenten was

De uitgeklede passagier (Arnhemse Courant, 17 oktober 1972)

nadrukkelijk in beeld. Maar dat zou dan wel betekenen dat Arnhem met meer rijksgeld niet meer baas in eigen huis zou zijn. Daarom kwam het college met voorstellen waarin onder andere reinigingsrechten, elektriciteitstarieven, begraafrechten, marktgelden en tarieven voor sportaccommodaties zouden worden verhoogd om het tekort af te dekken. De discussie barstte in alle hevigheid los over de voorgestelde verhoging van de tarieven van het openbaar vervoer. Men vond dat de busreiziger werd uitgekleed, treffend vastgelegd in een vermakelijke foto in de *Arnhemse Courant* van 17 oktober 1972.

D66 wilde nog een stapje verder gaan dan alleen het verhogen van de prijs van het buskaartje en pleitte voor een algehele herziening van de openbaar vervoersstructuur. Dit vond echter geen gehoor bij de meerderheid van de raad. Door in te stemmen met de voorstellen van het college en een beperkte verhoging van het buskaartje hoefde de stap naar een Artikel 12-gemeente niet genomen te worden. Wat restte was hopen op betere tijden.

Brand bij Willekes

Donderdag 5 april 1973 werd Arnhem opgeschrikt door een grote brand bij verf- glas- en behangwinkel Jan Willekes op de hoek van de Spijkerlaan/Driekoningendwarsstraat. D66-er Van Dijk kwam vijf dagen later in de raad nadrukkelijk terug op dit riskante moment. Hij wilde een overzicht van de brandgevaarlijke bedrijven in de woonwijken en vroeg of het college bereid was de Hinderwetvergunning te wijzigen. Burgemeester Roelen was net als Van Dijk lovend over de inzet van brandweer en politie.

Daarentegen hadden beide heren geen goed woord over voor een deel van het sensatiebeluste publiek. Roelen gaf aan dat het controleren van bedrijven op brandveiligheid

De brandweer in actie bij de brand bij Willekes. (Foto Henk Eggink)

een moeilijke en arbeidsintensieve zaak was. Van Dijk vond dit een te mager antwoord. Er moest volgens hem een nauwgezet onderzoek komen. 'Bewoners klaagden al tijden over gaslucht. Veel bewoners hebben hun brandverzekering verhoogd, omdat ze als het ware aan voelden komen, dat er iets mis zou kunnen gaan.' [19] Van Dijk zette dus, net als in 1970 bij het geweld op de Korenmarkt, deze Willekes-brand hoog op de politieke agenda. Het resultaat mocht er zijn: de hinderwetvergunningen in Arnhem werden verscherpt.

Draaitol

PvdA, PPR en PSP hadden sinds 1970 als Progressief Akkoord (PAK) dertien raadszetels. De linkse samenwerking verliep zeker niet vlekkeloos, maar het idee van een gezamenlijke verkiezingsprogramma, inclusief D66, was serieus in beeld. In oktober 1973 viel het gedroomde scenario in duigen toen de PPR besloot met een eigen lijst deel te nemen aan de gemeenteraadverkiezingen van 1974. D66 hield twee opties open: of zelfstandig als partij deelnemen aan de verkiezingen of samen met een linkse partij op één lijst. Na een enquête onder de leden werd een poging ondernomen het linkse blok nieuw leven in te blazen. Progressief Arnhem moest weer één zijn. Vanuit de VVD kwam er felle kritiek op deze D66 zoektocht naar een meerderheidscollege. De partij verweet D66 opportunisme. Andere partijen mochten blijkbaar alleen aanschuiven als er geen linkse meerderheid was behaald. Het was toch Thorbecke die niet voor niets gepleit had voor een afspiegelingscollege die ook recht deed aan de minderheden, aldus de VVD.

De verkiezingen voor Provinciale Staten van maart 1974 maakten een einde aan deze zoektocht. D66 werd weggevaagd en de partij kreeg slechts één procent van de stemmen. Een linkse samenwerking tussen PvdA en PSP kwam er in Arnhem nog wel, maar zonder D66. Landelijk en ook in Arnhem werd de vraag gesteld of D66 nog wel met de gemeenteraadsverkiezingen van 29 mei 1974 moest deelnemen of dat dan wel de partij in zijn geheel moest worden opgeheven. Een ledenvergadering in Hotel Bosch werd uitgeschreven, het werd met elf leden de drukst bezochte in drie jaar (!). Lijsttrekker Jan Willem Smeets vond, passend in onze democratie, dat D66 het aan de kiezer moest overlaten. Het aanvankelijke besluit om niet deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezing werd vol twijfel toch omgezet in deelname. D66 had zich echter niet op tijd als partij laten registreren en zou dus als een witte lijst met vijf kandidaten aan de raadsverkiezingen meedoen. Het doemscenario voltrok zich, D66 kreeg slechts 533 stemmen en verloor zijn drie raadszetels.

Waardering van de eerste jaren

De Arnhemse politiek was over het algemeen lovend over de inzet van de D66-fractie, maar PvdA en PSP huilden niet om het verlies van D66. De PPR had bij een gunstig resultaat voor D66 gehoopt op samenwerking. Bij de VVD was men blij dat D66-er Smeets, een man zonder ervaring, niet in de raad was gekomen. Het CDA tot slot was van mening dat in de oude fractie één raadslid het bijzonder goed deed en een ander alleen maar mensen opjutte.

Concluderend kan gesteld worden dat de jonge 'honden' van D66 zich in hun eerste Arnhemse raadsperiode nadrukkelijk manifesteerden. Het raadswerk was vol enthousiasme opgepakt, naast een drukke baan werden alle raadscommissies bemand, werden er wijken bezocht en het eigen blaadje '*De Democraat*' volgeschreven. De fractie had vergaderd op de zolder van Jan

D '66 D '66

Meer dan 4000 Arnhemmers hebben ons bij de laatste verkiezingen gesteund. Dank voor uw vertrouwen!

Nu hebben wij uw steun nodig: wij nodigen u daarom gaarne uit voor onze
OPENBARE VERGADERING op DONDERDAG 15 JUNI A.S. OM 20.00 UUR IN RESTAURANT "DE SLEUTEL" (HET DORP) te Arnhem.

Voor ons blijft uw stem waardevol, laat u die dan ook horen. Leden en belangstellenden welkom.

D '66 D '66 afd. Arnhem Postbus 3050 D '66

Advertentie met een bedankje voor het vertrouwen in D66 bij de eerste verkiezingen in 1970.

Aanbieding 2500 handtekeningen aan burgemeester drs. J.A.F. Roelen vanwege de vervuiling door Billiton want "Billiton lood is onze dood". (Gelders Archief, Fotocollectie Gerth van Roden 1544 – 660)

van den Hazel. Van een eigen fractiekamer of een fractie-assistent konden de drie mannen alleen maar dromen. En voor de vergoeding hoefden ze het ook niet te doen. Een raadslid kreeg in deze jaren 50 gulden presentiegeld voor een raadsvergadering en 37 gulden voor een commissievergadering.

Burgemeester Roelen nam op 12 augustus met hartelijke woorden afscheid van de oude raad. Hij roemde de samenwerking, de ingrijpende besluiten als de Roermondspleinbrug, de grenswijziging met Elst en de woningverbeteringen in Klarendal. Roelen gaf aan dat hij er vooral voor wat betreft de Arnhemse kabouters er in het begin een hard hoofd in had gehad. Maar dit wantrouwen was snel verdwenen. Dat gold ook voor de D66-fractie. Harde en deskundige werkers, die in hun bijdragen eerder lang dan kort van stof waren. In de richting van de afwezige fractievoorzitter van Dijk zei Roelen: 'een man die met groot gevoel voor redelijkheid de kwesties in de raad erg duidelijk van alle kanten naar voren heeft gebracht.' [20]

Hessel van Dijk: ' ik herinner me vooral ook de solidariteit van de raadsleden onderling. Men bestreed elkaar met woorden in het openbaar, maar het werd niet persoonlijk. Dwars door partijlijnen heen werden vriendschappelijke contacten onderhouden en men kon een beroep op elkaar doen. De afstand tot het college en burgemeester Roelen daarentegen was veel groter. Wij zeiden netjes u, ook buiten de raad. Het was daarom ook mogelijk dat de aanleg van drie woningen in het buitengebied (de Karmelitessenlaan) in Schaarsbergen ten behoeve van de twee wethouders (Van den Berg, Bisterbosch) en de zoon van wethouder Bennis relatief weinig opzien baarde, terwijl het in die periode verboden was door de Provincie om in het buitengebied Noord huizen te bouwen.'

Net als bij de verkiezingen voor Provinciale Staten eerder in 1974 lieten de kiezers in Arnhem dus ook dit keer D66 massaal links liggen. De partij moest een forse prijs betalen voor de deelname aan het kabinet-Den Uyl en het vertrek van partijleider Van Mierlo. Op

30 november 1974 kwamen circa 300 leden naar de Stadsgehoorzaal in Leiden voor het jaarlijkse congres. Hessel van Dijk was een van de aanwezigen en zat in het congrespresidium met oud-staatssecretaris van Justitie Jan Glastra van Loon. Kon de partij met de laatste verkiezingsresultaten in het achterhoofd niet beter opgeheven worden? Bijna unaniem werd besloten dat het vernieuwde partijbestuur met Glastra van Loon als de grote animator een programma in hoofdlijnen voor de volgende kabinetsperiode moest opstellen. Een definitieve beslissing over deelname aan de Tweede Kamer verkiezingen zou dan een jaar later worden genomen. Glastra van Loon: 'D66, een partij die handelt uit beginselen van democratie, sociale rechtvaardigheid. Een partij die beklemtoont dat je steeds de zelfstandigheid van mensen moet bevorderen.' [21]

Nieuw leven

Er werd dus weer nieuwe leven in de partij geblazen. Huiskamerbijeenkomsten met mensen als Jan Terlouw en Hans van Mierlo werden door het gehele land georganiseerd. Terlouw werd vervolgens lijsttrekker, nadat er 60.000 handtekeningen door de D66-leden bij de Nederlandse kiezers waren opgehaald. Volgens de kiesdeler waren circa 60.000 stemmen in de regel goed voor één zetel in de Tweede Kamer. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 kreeg D66 ruim 5% van de stemmen (acht zetels). De partij profileerde zich steeds meer als het redelijke alternatief en vol vertrouwen ging D66 in Arnhem de gemeenteraadsverkiezingen van 1978 in.

De raad had zich intussen zonder D66 stuk gebeten op dossiers als het miljoenen vragende herstel van de Eusebiuskerk, de geruchtmakende Billitonaffaire, de trolley wel of niet behouden, het gezond maken van Musis Sacrum, de bouw van Kronenburg, wel of geen mini-provincie met Nijmegen en vooral de slechte financiële situatie van de gemeente. Zou de Arnhemse kiezer D66 weer een tweede kans geven?

Over de auteur

Bob Roelofs (Arnhem 1956) was na zijn studie geschiedenis enige tijd docent, daarna actief in de gemeentepolitiek en nu al weer een aantal jaren griffier van de Provinciale Staten. Zijn belangstelling betreft vooral het na-oorlogse Arnhem, waarover hij ook boeken en artikelen gepubliceerd heeft.

Noten

1. Mail van Hessel van Dijk aan de auteur, 5 augustus 2018. Ook de andere citaten van Hessel komen uit deze mail.
2. *Arnhemse Courant*, 4 juni 1970.
3. Gelders Archief, raadsverslagen, Archiefblok 2192, inv.nr, 215, p. 885.
4. Idem, p. 1887.
5. Idem, p. 1820.
6. Idem, p. 1821.
7. Idem, inv.nr 216, p. 348.
8. Idem, p. 1084.
9. Idem, p. 5.
10. *Het Vrije Volk*, 11 november 1971.
11. *Arnhemse Courant*, 15 februari 1973.
12. *De Nieuwe Krant*, 18 december 1971.
13. Raadsverslagen, inv.nr. 216, p. 389.
14. Idem, inv.nr. 217, p. 1210.
15. *De Nieuwe Krant*, 3 oktober 1972, zie ook de spotprent
16. Raadsverslagen, inv.nr. 224, p. 625.
17. Kees Jansma, 'Vitesse 1974', een artikel in het Archief Herman Hofman.
18. Raadsverslagen, inv.nr. 219, p. 902.
19. *Arnhemse Courant*, 10 april 1973.
20. Raadsverslagen, inv.nr 224, p. 1020.
21. *Arnhemse Courant*, 1 december 1975.

Zwart en Nationaal Front Arnhem (1934-1941)

Stef Ketelaar

Na het einde van de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond (ANFB) in 1934 ging een deel daarvan verder als Zwart Front. De Arnhemse afdeling, bescheiden van omvang, blonk uit in onzichtbaarheid. Toch deed de partij hier soms van zich spreken met ordeverstoring, opruiing, belediging en talloze rechtszaken die daar het gevolg van waren.

Afkeer van de NSB

Na het opstappen van Jan Baars als leider bij de ANFB en de opvolgings-strijd die daarop losbarstte, ontstonden in mei 1934 een noordelijke afdeling genaamd Vuurslag, geleid door Groenix van Zoelen en een zuidelijke met de naam Zwart Front. Deze stond onder aanvoering van Arnold Meijer (1905-1965), een oud-seminariestudent die naam had gemaakt als propagandaleider bij de ANFB in Noord-Brabant. In 1935 fuseerde de Vuurslag alweer met het Zwart Front. Een maand later voegde ook de NSNAP-De Bezem van Alfred Haighton, de grondlegger en financier van het Nederlandse fascisme, zich erbij. Verschillende katholieke intellectuelen sloten zich aan. Er kwamen een paramilitaire organisatie, een vrouwenorganisatie en een jongerenbeweging van de grond. Het Front streefde naar invoering van een corporatieve staats- en gemeenschapsorde en terugdringing, liever nog afschaffing van de parlementaire democratie.

Arnold Meijer (1905–1965) leider van Zwart Front. (nl.wikipedia.org)

Zwart Front kreeg een rellerig imago door de vele ordeverstoringen en door de antisemitische artikelen in zijn propagandabladen. De partij was 'een vergaarbak van revolutiegezinde fascisten, beroepsquerulanten en radicale antisemieten' die elkaar vonden in gezamenlijke afkeer van de verburgerlijkte NSB. Men wilde boven alles daden stellen, actievoeren.[1]

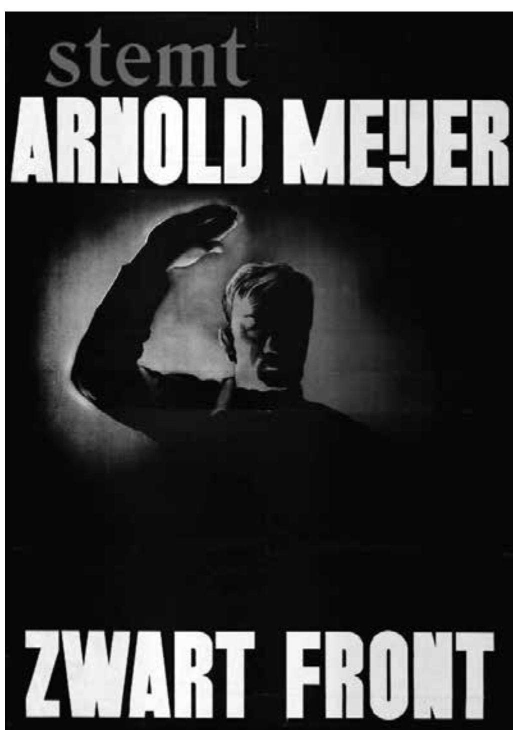
Zijn weerzin tegen het democratisch bestel belette de partij in 1937 niet deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezingen. In Arnhem hanteerde Zwart Front dezelfde kieslijst als in Den Bosch. In de kieskring haalde het 184 stemmen, waarvan 70 in de stad (ter vergelijking, in de kieskringen Den Bosch en Nijmegen respectievelijk 843 en 802 stemmen. Tilburg spande de kroon met 4105 stemmen). Op een totaal aantal van 228.048 uitgebrachte stemmen was dat niet meer dan

een druppel op een gloeiende plaat. Toch oversteeg het Front daarmee de 94 stemmen van de NSNAP. Verschillende rechtse concurrenten overtroffen het Front echter: Verbond voor Nationaal Herstel (439), Actie Bouman (304) en de NSB (8921).[2]

De rampzalige uitslag leidde tot een 'zuivering', waarbij de radicale elementen het veld moesten ruimen. De toon werd, enigszins, gematigd. Terwijl de partijkrant tegen joden bleef ageren, schreef Meijer een open brief aan Hitler, waarin hij de Jodenvervolging onmenselijk noemde. Antwoord kreeg hij niet.

Op 11 april 1940 werd het Zwart Front ontbonden, om tien dagen later verder te gaan onder de naam Nationaal Front. Het was een maand voor de Duitse inval, een onverwachte maar niet onwelkome gebeurtenis die de partij alsnog de wind in de zeilen zou geven, zij het tijdelijk.

Willem Huberts, die in 2017 promoveerde op het Nederlands fascisme, noemt het Zwart Front ná de NSB en de ANFB de meest spraakmakende fascistische partij in Nederland. Het was bovendien de enige die álle kenmerken van fascisme vertoonde: het was revolutionair, populistisch, ultranationalistisch en palingenetisch.[3]

Verkiezingsaffiche van het Zwart Front van Arnold Meijer. (Collectie Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon / Liberty Park 193489)

Afdeling Arnhem

Nadat ook in Arnhem de locale ANFB[4] ten onder was gegaan, in 1934 dus, kwam er een afdeling van het Zwart Front tot stand, al stak haar omvang en daadkracht schril af met die in Nijmegen, waar een grote en actieve afdeling zetelde die de NSB in ledenaantal overvleugelde.[5] Meer dan eens staken die Nijmegenaars de rivieren over, om herrie te schoppen bij de buren, waar het anders maar stil bleef.

Wat de omvang van de Arnhemse afdeling was, wie haar mensen waren, welke activiteiten zij ontplooide en vanuit welke locaties, we kunnen er door gemis aan goede bronnen meestal slechts naar gissen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het handjevol Arnhemse ANFB'ers verder ging bij het Zwart Front, ik kon het echter niet vaststellen. De 70 stemmen die de partij in 1937 haalde zijn natuurlijk een indicatie dat het hier behelpen was.

Als er al leven in de brouwerij kwam, was het dankzij Zwart Fronters van buiten Arnhem (Nijmegen dus) die hier de boel op stelten kwamen zetten. Een andere reden waarom zijn aanhangers Arnhem vaak aandeden was noodgedwongen, als men terecht stond bij rechtbank of hof.

Pas nadat de partij na de Duitse inval herleefde als Nationaal Front, waarover het aanstonds gaat, kwam de afdeling Arnhem wat meer uit de verf.

Onder het weinige dát we weten, zijn de initialen van de afdelingsvoorzitter in augustus 1934 (in maart 1935 was hij dat nog steeds), een zekere 'Th. A. M. de B.' Zijn personalia duiken op in een krantenbericht over een strafzaak bij het Arnhemse gerechtshof tegen Meijer,[6] waar De B. kennelijk moest getuigen.

In de gemeenteraad, waar links altijd pal

stond voor een zo ruimhartig mogelijke vrijheid van colportage, noemde Louis Hermans in dit verband 'in het bijzonder' het optreden van Zwart Front dat volgens hem een zodanig karakter had aangenomen, 'dat hij best kan begrijpen, dat de politie die niet langer kan dulden'. Hermans had het zelf gezien. 'Deze menschen treden irriterend op, maar vermijden iedere handeling, op grond waarvan men hen zou kunnen arresteren. Hadden zij daartoe maar den moed!'

De communist Brugman noemde zowel de NSB als het Zwart Front 'terreurbenden, wien het alleen er om te doen is, de vrije meeningsuiting te beletten, hetgeen door de uitbreiding van het colportageverbod helaas gelukt is'.[7] Het werd steeds erger volgens

Café Odeon in de Kerkstraat 19. Nu beter bekend als Presickhaeffs Huys. (Gelders Archief 1583 – 2063)

Brugman. Zwart Front en NSB beperkten zich niet langer tot het bekladden van straten, maar brachten 'ernstige schade toe aan huizen en andere eigendommen om politieke tegenstanders te hinderen',[8] zonder hiervan echter concrete voorbeelden te geven.

Zo lijkt enerzijds de afdeling Arnhem een weinig dynamisch bestaan te hebben gekend, terwijl het Zwart Front zich hier anderzijds bepaald niet onbetuigd liet.

'Er moet een einde komen aan dergelijke beleedigingen'

Op 27 november 1934 stond de op dat moment 29-jarige Meijer voor de Arnhemse rechtbank terecht wegens het beledigen van minister-president Hendrik Colijn. Dit zou gebeurd zijn tijdens een vergadering van de Arnhemse afdeling van Zwart Front op 20 augustus 1934 in Odeon. 'Colijn is de grootste huichelaar van Nederland. In de eene hand houdt hij den Bijbel en met de andere wil hij het Nederlandsche volk wurgen. Hij is aan zijn rijkdommen gekomen door knoeierijen.' Meijer verweerde zich door te stellen dat het gebeurd was in een besloten vergadering. Slechts leden, introducees en vroegere leden van het ANFB hadden toegang. Officier van justitie mr. Couvée weersprak dat, de vergadering was openbaar geweest. Bij de deur was geen toegangscontrole. Meijer, die ook al eens in Breda was veroordeeld voor een soortgelijk feit, hoorde een aantal maanden gevangenisstraf tegen zich eisen. Dat werd 100 gulden boete.[9]

Meijer tekende hoger beroep aan, dat in maart 1935 diende bij het Arnhemse gerechtshof. De verdachte gaf toe dat hij het wel gezegd kón hebben, maar opnieuw dat hij dat in beslotenheid van vergadering had gedaan. De politieagenten die de vergadering bijwoonden, hadden drie personen aangetroffen zonder lidmaatschapspas of uitnodiging. De voorzitter van afdeling Arnhem, die we dus kennen als Th. A. M. de B., verklaarde dat er 30 aanwezigen waren.

'Verd. M.(eijer) moet leeren zijn mond te houden. Er moet een einde komen aan dergelijke beleedigingen. Het past hem zeker niet, bij al zijn Oranjegezindheid een vertrouwens-

man van H.M. de Koningin zoo te beledigen', aldus de advocaat-generaal. Meijer had zijn uitlating wel degelijk in het openbaar gedaan en was daarmee strafbaar vond hij. Hij eiste een maand gevangenisstraf. Het hof volgde de aanklager niet en sprak Meijer, anders dan de Arnhemse rechtbank, vrij.[10]

'Wij staan hier in Arnhem aan een verschrikkelijke terreur bloot'.

Begin maart 1936 arresteerde de Arnhemse politie 17 Nijmeegse leden van het Zwart Front die per fiets de Rijnbrug waren overgestoken om in de stad te gaan colporteren. Zij werden ervan verdacht opruiende geschriften te gaan verspreiden en daardoor de orde te verstoren. De politie nam een groot aantal exemplaren van het blad *Zwart Front* in beslag.[11]

Een week later probeerden de Nijmegenaars het nog een keer. De politie wachtte ze op de 'gebruikelijke wijze' op, maar een aantal wist aan de hermandad te ontsnappen. Ze veroorzaakten relletjes in de binnenstad waarbij een Zwart Fronter in de Rijnstraat door een politieke tegenstander tegen de grond werd geslagen. Hij moest naar het ziekenhuis. 23 werden er opgepakt en opgesloten op het hoofdbureau van politie. Tegen middernacht werden de arrestanten over de gemeentegrens gezet.[12]

De Nijmeegse Zwart Front leider L. Antoniëtti klom naar aanleiding van de berichtgeving over de toestanden in Arnhem in de

TWEEDE JAARGANG No 5 DONDERDAG 2 MEI 1935

ZWART FRONT

WEEKBLAD VAN HET NEDERLANDSCH VOLKSFASCISME „ZWART FRONT"

ALGEMEEN LEIDER: ARNOLD MEIJER

Fascisme is Rechtvaardigheid, is de Herleving van het Christelijk Rechtvaardigheids-besef in Mensch en Staat.

EEN JAAR „ZWART FRONT"

DE EERSTE REDE VAN DEN LEIDER

„Heden is een verbond gesloten tusschen U en mij.... Wij gaan ons Volk veroveren voor God, Koningin en Vaderland"

De voorpagina van het "weekblad van het Nederlandsch volksfascisme Zwart Front" van mei 1935. (Foto H.Timmerman)

pen. Zwart Front had de Arnhemse politiecommissaris toestemming gevraagd om te mogen colporteren. Terwijl dat de NSB en de communisten in Arnhem is toegestaan, werd het Zwart Front 'zonder opgaaf van reden op de botst denkbare wijze geweigerd'. Zwart Fronters gingen toen maar op demonstratieve wijze met hun lectuur door de Rijnstraat lopen. Dat veroorzaakte geen enkele wanordelijkheid, dat gebeurde pas toen de politie verscheen die de propagandisten met 'veel misbaar' naar het politiebureau afvoerde. Een groepje van vier, dat aan arrestatie ontkwam, werd door een meute van 130 man belaagd, zonder dat de politie ingreep. Zwart Front wil net als elke politieke groepering van zijn grondwettelijke rechten gebruik kunnen maken. In Nijmegen kan zij dat wel. Zwart Front is niet verantwoordelijk voor de ordeverstoring in Arnhem.[13]

Toen in Arnhem eind 1936 de colportage verder aan banden werd gelegd – eerst was dat alleen op vrijdag en zaterdag verboden, voortaan dagelijks van 12.00 uur tot middernacht – lag dat volgens de communisten aan het orde verstorend optreden van Zwart Front.[14] Hoewel het zondermeer waar is dat de CPN door dat colportageverbod getroffen werd, is het maar de vraag of men Zwart Front niet teveel strategisch inzicht toedichtte.

Hoe dat ook zij, ook Zwart Front ondervond de gevolgen van het colportageverbod. In januari 1937 stond Antoniëtti terecht bij het Arnhemse kantongerecht wegens overtreding van het colportageverbod. Hij had op de Steenstraat gelopen met een exemplaar van *Zwart Front* en daarbij geroepen: 'Zwart Front. Het politieschandaal te Arnhem.' Antoniëtti bekende de verwijten. Hij had zijn overtreding met opzet begaan om een proces uit te lokken. 'Wij staan hier in Arnhem aan een verschrikkelijke terreur bloot (…)'. Toen hij zich beklaagde over het politieoptreden, kapte de rechter hem af. 'Het is hier niet de plaats om daar over te debatteren', daarvoor moest hij elders zijn. Behalve Antoniëtti, die tot twee dagen hechtenis werd veroordeeld, stond nog een partijgenoot terecht voor een soortgelijk feit. Zijn zaak werd aangehouden voor getuigenverhoor.[15]

DE ARRESTATIE VAN DEN „ZWART-FRONT"-LEIDER

A. M., leider van „Zwart Front", die Donderdagavond te Nijmegen werd aangehouden onder verdenking van het bezigen van opruiende taal, zal heden voor den officier van Justitie te Arnhem worden geleid.

Dagblad De Tijd meldt op 26 november 1938 "de arrestatie van den "zwart-Front" – leider" A.M." oftewel Arnold Meijer. (www.delpher.nl)

'Als jij hier komt colporteeren met je stelletje, dan hakken we er op in'.

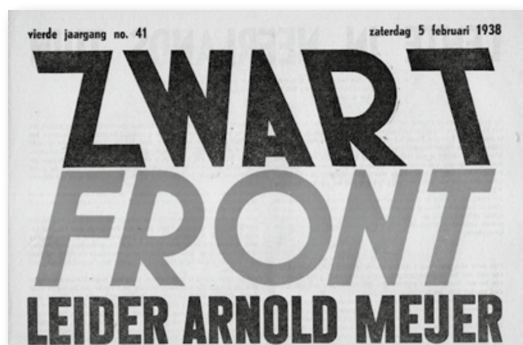
Een week later stond Antoniëtti opnieuw voor het hekje. Wat was er gebeurd? Na afloop van zijn vorige zitting, toen hij twee dagen hechtenis kreeg, wilde hij onmiddellijk hoger beroep aantekenen. Daartoe nam hij plaats in de wachtruimte. De griffier, die Antoniëtti herkende van een paar weken terug, toen deze als getuige optrad in een zaak van een partijgenoot, was op zijn qui-vive. Bij die gelegenheid was er een op een kast geprikt exemplaar van *Zwart Front* in de wachtkamer aangetroffen. Nadat Antoniëtti was vertrokken inspecteerde de griffier daarom de wachtruimte, en trof daar papiertjes aan met reclame voor het Zwart Front. Ze waren nog nat! Zo stond Antoniëtti, die ontkende, dus binnen een week opnieuw terecht, nu goed voor een geldboete van 25 gulden. Met een theatraal handgebaar verliet de veroordeelde rechtszaal, op weg naar de griffie, 'vermoedelijk om ook tegen dit vonnis in appel te gaan'.[16]

In maart 1937 diende het hoger beroep in de colportageverbod-zaak. Niet ik zou hier terecht moeten staan, vond Antoniëtti, maar de Arnhemse politiecommissaris. Mondeling en per aangetekend schrijven had hij gevraagd wanneer Zwart Front in Arnhem mocht colporteren, om als antwoord te krijgen: 'Als jij hier komt colporteeren met je stelletje, dan hakken we er op in'. Behalve Antoniëtti stonden nog een zevental Zwart Fronters terecht.[17] Hun lot is onbekend.

Zwart Front bleef de Arnhemse justitie werk opleveren. Op 15 september 1938 stond een Nijmegenaar bij het hof terecht wegens colporteren met bladen waarin beledigingen voor een bevolkingsgroep (lees: joden) voorkwamen.[18]

Een paar maanden later was het opnieuw raak, toen Meijer wegens opruiing in Nijmegen voor de Arnhemse officier van justitie werd geleid. Hij zat een paar dagen vast.[19] Op 24 januari 1939 stond hij terecht, niet wegens de opruiing waarvoor hij was aangehouden, maar voor belediging van joden. Meijer ontkende opzet op belediging en deed een beroep op de uitingsvrijheid. Wat hij had gezegd was in de zeventiende en achttiende eeuw algemeen aanvaard als juist. Joden assimileerden niet, werden daardoor als vreemdelingen gezien en hadden zich daarom als gasten te gedragen, niet als meester. Het Nederlandse volk moest de ogen worden geopend 'voor den Joodschen hoogmoed en Joodsche overheersching'. Meijer pleitte vrijspraak. Hij kreeg een maand voorwaardelijke gevangenisstraf en 25 gulden boete.[20]

Het vonnis, dat conform eis was, werd door de media als 'mild' bestempeld. Ditmaal was het niet de Zwart Front-leider die hoger beroep instelde, maar de officier van justitie. Eind april diende het. Een getuige verklaarde dat hij Meijer joden 'uitzuigers' en 'parasieten' had horen noemen en: 'ze hebben het gastvolk bestolen en bedrogen'. Voor deze zinsnede was Meijer vrijgesproken, hetgeen de aanklager tot het appèl aanleiding had gegeven. Meijer bepleitte opnieuw zijn onschuld; hij had destijds Duitse joden bedoeld, Nederlandse joden hoefden zich niet beledigd te voelen. Zijn advocaat voegde daaraan

Titelpagina van het weekblad Zwart Front in 1938. (Foto H.Timmerman)

het juridische verweer toe dat de joden in Nederland geen bevolkingsgroep vormen en daarmee niet onder de wetsbepaling (belediging van een bevolkingsgroep) vallen. Het hof veroordeelde Meijer opnieuw, nu tot een boete van 100 gulden.[21]

'Van het Arnhemsche Front weinig nieuws'. Nationaal Front

Het in april 1940 ontbonden Zwart Front, dat nu door het leven ging als Nationaal Front, presenteerde zich na de Duitse inval als vaderlandslievend alternatief tegenover de landverraderlijke NSB. Dat was niet zonder succes. Het ledenaantal steeg tot zo'n 12000 in de loop van 1941.[22]

De Arnhemse afdeling, die 96 leden telde,[23] werd veel zichtbaarder dan in de voorgaande periode. Drijvende kracht nu was Martin Bruyns (Terborg 1903 - Arnhem 1969), een dichter, vertaler, bloemlezer en onderwijzer die in 1928 op de Pontanuslaan 92 in Arnhem was komen wonen.[24] In het najaar van 1940 werd hij afdelingsleider voor Arnhem, een taak die hij voortvarend uitvoerde.

Op 6 augustus 1940 sprak Bruyns op een besloten bijeenkomst, waarvan de *Arnhemsche Courant* evenwel verslag deed: 'Nationaal Front is niet anti-semitisch. Maar Joden kunnen geen Nederlanders zijn. Een Jood assimileert niet; hij blijft een vreemdeling. Hij zal steeds gast blijven, mits hij het gastrecht in acht neemt. Wij zullen nooit de Joden vervolgen, maar zij zullen geen leidende positie mogen hebben in het staatkundige, sociale of economische leven'. Voorts zette Bruyns zich af tegen de NSB en de Nederlandsche Unie.[25] De NSB had het vertrouwen van het volk verloren en afgedaan als volksbeweging. De Unie noemde hij een 'vergaarbak van allen, die heimelijk vast willen houden aan het oude en aan de baantjes'. Nationaal Front zou Nederland bezielen met 'een nieuwen geest en een nieuwe taak in het herordend Europa'. [26]

Martin Bruyns. (www.nederlandsepoezie.org)

De correspondentie tussen Bruyns en het hoofdkwartier in Den Haag, geeft een indruk van de werkzaamheden van de afdelingsleider. Hij was belast met het 'personeelsbeleid', het zoeken naar en aanbevelen van geschikte kandidaten voor bestuursfuncties inclusief het benoemen en ontslaan van deze of gene 'kameraad'. Bruyns hield de landelijke leiding op de hoogte van het reilen en zeilen in Arnhem. Hij moest lijsten bijhouden van de leden en dit stelselmatig rapporteren. Toen eens de 'nummers 8 en 9' ontbraken, tikte het hoofdkwartier hem vergoelijkend op de vingers. Het zou wel aan de 'vacantie met hare gevolgen voor schoolmeesters liggen'.[27]

Kennelijk ging niet alles van een leien dakje in Arnhem. 'Uw moeilijkheden begrijpen wij volkomen, zooals die van bijna alle afdeelingen. Veel is er niet aan te veranderen maar het zal afhankelijk zijn van de vindingrijkheid der afdeelingsleiders', schreef ing. J.M. van de Wetering op 22 augustus 1941 vanuit het hoofdkwartier aan Bruyns. Hij deed hem nog wat tips aan de hand, waaruit de aard van de door Bruyns ondervonden moeilijkheden blijkt, namelijk de toenemende Duitse beperking van de vergadervrijheid. Van de Wetering suggereerde dat de leden in een hoek van een bepaald café konden samenkomen om zich daar onopvallend af te zonderen.[28]

Opvallend is nog de constatering dat het Nationaal Front in Gelderland een vrij grote

NUMMER 9 29 JUNI 1940 1STE JAARGANG

DE WEG

Weekblad van Nationaal Front

Arnold Meijer

N·S·B en volkseer

IN DIT NUMMER:
IN SLAGORDE!
Volkshuishouding en volkswelvaart
Leider of geleide?
Het Westland werkt

‘De Weg Weekblad van Nationaal Front’ van 29 juni 1940. (Foto H.Timmerman)

aanhang in onderwijskringen genoot. Dat zou te verklaren kunnen zijn door het feit dat Bruyns leraar was, waarvan een wervende invloed zou uitgaan op zijn vakgenoten.[29]

Naast zijn leraarschap was Bruyns actief als schrijver. Voor de partij publiceerde hij in *De Weg*. *Weekblad van Nationaal Front.* ‘Ja, Frontist, schreef Bruyns in de aflevering van 12 april 1941, ‘Nederlander, wáág het, roekeloos te leven, onberekenend te geven, aan allen, aan ieder, en cijfer uw eigen, toch o zoo onbelangrijk, persoonlijkheidje weg. Wordt weer een deel van het groote geheel, dat volk heet, en reken niet op dank, en reken nooit op erkenning, maar doe uw plicht eenvoudig omdat het uw plicht is.’

Op 5 augustus 1941 werd de Arnhemmer A. Scholten, een 56-jarige gepensioneerd administrateur van een Indische suikeronderneming, tot gouwleider van Gelderland benoemd. Voordat hij in de zomer van 1940 bij het Front kwam, was hij lid geweest van het Verbond voor Nationaal Herstel.[30]

Scholten kampte voortdurend met personeelsproblemen. Het lukte hem niet om geschikte assistent-gouwleiders te vinden voor Overijssel. Voorts moest hij op last van het hoofdkwartier achter opzeggers aangaan om te trachten ze terug te laten komen op hun besluit. In een brief van 31 augustus 1941 verzocht Scholten het hoofdkwartier om een vijftal kameraden op vacante posten te benoemen waaronder de Arnhemmers Witte tot penningmeester en Fréquin tot correspondent.[31]

Louis Fréquin, een jonge journalist van *De Gelderlander*, had zich in het najaar van 1940 aangemeld bij het Nationaal Front. ‘Van het Arnhemsche Front weinig nieuws’, rapporteerde Fréquin op 1 april 1941 (dus nog voor zijn benoeming tot correspondent) aan het hoofd van de Persdienst. ‘Colportage, wijkvergaderingen, e.d. gaan onverminderd voort.’ Hij beklaagde zich erover dat zijn ‘overzicht’ nog altijd niet in *De Weg* was verschenen.[32]

Nog een ander Arnhems lid van het Nationaal Front, mr. H.C. Vos, schopte het in mei 1941 tot burgemeester van Harderwijk, waar hij tevens het enige lid van die partij was. Tot aan deze benoeming had Vos als ambtenaar gewerkt bij de provinciale griffie te Arnhem.[33]

Einde

Op 13 december 1941 maakte de bezetter een einde aan de politieke concurrentiestrijd op rechts. Hij gaf de voorkeur aan de NSB. Meijers’ Nationaal Front werd, evenals de Nederlandsche Unie, ontbonden.

Van sommige van de 96 Arnhemse leden van het Nationaal Front weten we hoe het hun verder verging, van het gros is het onbekend. Ze hielden zich koest en verdwenen in de anonimiteit.

Martin Bruyns lijkt, zoals zovele Frontleden en in tegenstelling tot menig NSB’er, na de oorlog weinig last te hebben ondervonden van zijn kortstondige politieke loopbaan. Hij ging aan de slag als Rome-correspondent van het *Limburgsch Dagblad*, publiceerde over schoolhervorming en bracht verscheidene dichtbundels uit.[34]

Louis Fréquin werd zijn lidmaatschap van Nationaal Front meer nagedragen, misschien ook omdat hij er vaag over bleef, wanneer hij er nu precies was uitgestapt. Het stond zijn journalistieke en maatschappelijke ambities echter niet in de weg, zoals in 1945 bleek toen hij hoofdredacteur werd van *De Gelderlander* en dat zou hij blijven tot 1977. Na zijn bedanken voor het Front, dat dan ergens tussen eind augustus en begin december 1941 zou moeten worden gesitueerd, werd hij actief in het verzet. Toen de Sicherheitsdienst hem arresteerde, martelde en langdu-

Nationaal Front afdeling Nijmegen, 1941. (NIOD 81302)

rig opsloot, was hij alsnog van een verzetsimago verzekerd. Het kon de 'smet' van zijn Front-periode nooit helemaal wegnemen.[35]

Burgemeester Vos tenslotte riskeerde tijdens de April-Mei-stakingen van 1943 zijn leven door te weigeren gijzelaars te laten arresteren, hij werd zelf gevangen gezet. Na zijn ontslag als burgemeester door de Duitsers dook Vos onder. In 1946 kreeg hij eervol ontslag.[36]

Tot besluit

Duidelijk is dat zowel Zwart als Nationaal Front in Arnhem een marginaal verschijnsel is gebleven. Het was behelpen in deze contreien. Dat was anders in Noord-Brabant en in het niet eens zo ver gelegen Nijmegen. Waarom?

Het is hier misschien niet de plaats om uit te weiden over het verband tussen de aanwezigheid van een sterk verbreid katholiek volksdeel en het fascisme, laat staan de exacte aard van dat verband en de mogelijke motieven. Het mag echter duidelijk zijn dat nogal wat katholieken zich aangetrokken voelden tot de partij van oud-seminarist Meijer.

Arnhem, geen echt katholieke stad, gedroeg zich in dat opzicht zoals de meeste (overwegend protestantse) steden boven de rivieren, waar het Front maar weinig weerklank vond. Dat de inwoners van Arnhem geenszins immuun waren voor de aantrekkingskracht van het fascisme, zal nog blijken, als het hier een andere keer gaat over de NSB.

Stef Ketelaar is redacteur van het Arnhems Historisch Tijdschrift.

Noten

1. W. Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*, diss. Rijksuniversiteit Groningen; Nijmegen 2017, 161-165, aldaar 162.

2. *Arnhemsche Courant*, 31 mei 1937. Niettemin haalde Zwart Front (8178) landelijk meer stemmen dan Nationaal Herstel (6270).
3. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 161 en 163. Met palingenetisch bedoelt deze auteur (die het begrip ontleent aan de Britse historicus Roger Griffin) het streven van fascisten om de samenleving een nieuwe start te laten maken na een periode van crisis, vernietiging en verval. De term 'wedergeboorte' is in dit verband veelvuldig te horen.
4. Over de afdeling Arnhem daarvan, S. Ketelaar, '"Het deftige Arnhem leek wel een oorlogsterrein". Over de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond en Corporatieve Concentratie', *Arnhems Historisch Tijdschrift* 38 (2018), 12-19.
5. H.J.J. Lenferink, 'Nationaal Front in Nijmegen', *Numaga* 31 (1984), 91-104.
6. *Arnhemsche Courant*, 21 maart 1935.
7. *Verslag der zittingen van den gemeenteraad te Arnhem,* zitting van 24 december 1936, 1604-1610.
8. *Verslag der zittingen*, 8 februari 1937, 75.
9. *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 november 1934 en *Arnhemsche Courant,* 11 december 1934.
10. *Arnhemsche Courant*, 21 maart en 4 april 1935.
11. *Algemeen Handelsblad*, 4 maart 1936.
12. *De Telegraaf*, 12 maart 1936.
13. Ingezonden brief van L. Antoniëtti in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 16 maart 1936. Antoniëtti stond op de lijst Zwart Front bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 in kieskring Den Bosch (die Arnhem overnam), *Algemeen Handelsblad,* 20 april 1937.
14. *De Tribune*, 6 november 1936.
15. *Arnhemsche Courant*, 27 januari 1937.
16. *Arnhemsche Courant*, 3 februari 1937.
17. *Arnhemsche Courant*, 9 maart 1937.
18. *De Telegraaf*, 16 september 1938.
19. *De Tijd*, 26 november 1938.
20. *Arnhemsche Courant*, 24 januari en 7 februari 1939.
21. *Utrechts Volksblad*, 12 mei 1939. Ik kon niet achterhalen welke uitlatingen exact aan de veroordeling ten grondslag lagen.
22. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 163-164.
23. H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)*, IISG Studies + Essays 3, diss. Erasmus Universiteit Rotterdam; Amsterdam 1986, 359. Nijmegen en directe omgeving telde 544 leden.
24. Website *Nederlandse Poëzie Encyclopedie*, geraadpleegd op 5 augustus 2018, https://www.nederlandsepoezie.org/dichters/b/bruyns.html. Zijn adres wordt genoemd in de geraadpleegde correspondentie die zich in het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) bevindt, Archief Zwart en Nationaal Front, toegangsnummer 234, diverse inventarisnummers.
25. De Nederlandsche Unie was tijdens de oorlog een politieke beweging die onder erkenning van de gewijzigde politieke verhoudingen wilde samenwerken met de bezetter om een maatschappij op te bouwen op basis van een brede nationale samenwerking, een harmonische structuur en sociale rechtvaardigheid. Eind 1941 werd de organisatie verboden, toen ze zich onvoldoende pro-Duits betoonde.
26. Als geciteerd op de *Nederlandse Poëzie Encyclopedie*.
27. Diverse brieven van en aan Bruyns, BHIC, Archief Zwart en Nationaal Front, toegangsnr. 234, inv.nrs. 1305, 1279 en 1463.
28. Brief bevindt zich in het BHIC, Archief Zwart en Nationaal Front, toegangsnr. 234, inv.nr. 1279.
29. Schippers, *Zwart en Nationaal Front,* 360 en 372.
30. Schippers, *Zwart en Nationaal Front,* 360.
31. Diverse correspondentie van Scholten, BHIC, Archief Zwart en Nationaal Front, toegangsnr. 234, inv.nr. 1296.
32. BHIC, Archief Zwart en Nationaal Front, toegangsnr. 234, inv.nr. 1552.
33. Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 361 en Lenferink, 'Nationaal Front in Nijmegen', 100.
34. *Nederlandse Poëzie Encyclopedie*. Huberts wijst ook op de relatief milde behandeling die Zwart en Nationaal Fronters in vergelijking met de NSB na de oorlog ten deel viel. Deze partij gold als landverraderlijk. Meijers vervolging en veroordeling tot 4 jaar gevangenisstraf is wellicht de uitzondering op de regel dat NF-leden vrijuit gingen.
35. Zoals ook zijn biografen vaststelden: H. van Beek en L. van de Geijn, *Krantenpaus. De oorlogen van Louis Frequin (1914-1998),* Nijmegen 2017.
36. Website *Harderwijkse zaken*, geraadpleegd op 5 augustus 2018, https://www.harderwijksezaken.nl/geschiedenis/14-mei-1940-harderwijk-officieel-bezet-door-de-duitsers-wo-ii.

Een vorstelijke schenking.

Hoe de Van Logterenbeelden in Arnhem zijn gekomen

Jan van Lookeren Campagne

Iedere inwoner of bezoeker van Arnhem zal de klassieke beelden hebben opgemerkt die de plantsoenen van de Janssingel, het Velperplein, bij Musis Sacrum en bij de Lauwersgracht, alsmede op het Croydonplein, al ruim anderhalve eeuw sieren, dank zij een vorstelijke schenking door een burger van Arnhem. In dit artikel wordt aandacht besteed aan de beelden, de persoon van de schenker en aan de wijze waarop deze schenking tot stand is gekomen.

Baron van Brakell

In de vergadering van de gemeenteraad van Arnhem op 16 juli 1859 deelt de voorzitter, burgemeester Van Pallandt, mee dat baron van Brakell aan de gemeente, voor het terrein van Musis Sacrum, heeft aangeboden 'vier groote en sierlijke beelden', die zich thans op zijn buiten te Elst bevinden. Deze schenking wordt in dank aanvaard.

Wie was deze schenker? In 1850 was François Gijsbert Staatskin[1] baron van Brakell tot den Brakell (1809-1878) met zijn echtgenote, Hermine Bartholomée Brand (1814-1878), in Arnhem komen wonen, en wel in de Koningstraat. Daarvoor had het echtpaar enige jaren op het landgoed de Bresserberg bij Kleef gewoond. François van Brakell was in zijn jonge jaren 2e luitenant der cavalerie geweest en had als vrijwilliger deelgenomen aan de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen. Ter herinnering daaraan had hij het Metalen Kruis 1830-1831 uitgereikt gekregen,

Portret van Francois Gijsbert Staatskin baron van Brakell tot den Brakell, 1809-1878. (RKD, IB00097845)

Portret van Hermine Bartholomée Brand, 1814-1878. (RKD, IB00097846)

een onderscheiding die aan alle vrijwilligers ten deel viel. Op zijn geschilderde portret is de onderscheiding te zien. In 1838 nam hij ontslag uit de militaire dienst; in het jaar daarop trouwde hij met de enige dochter van mr. Jean Brand van Cabauw, advocaat en rechter te Amsterdam (1788-1847), en Anna de Clercq. Anna was korte tijd na de geboorte van haar dochter overleden. Jean Brand van Cabauw woonde aan de Prinsengracht in Amsterdam.[2] Vanaf 1838 was hij tevens eigenaar van de buitenplaats Queekhoven in Breukelen. Op 24 juni 1847 overleed hij onverwachts in Bad Geltschberg (Bohemen).

Nog meer beelden

Terug naar de beelden. In de raadsvergadering van 19 oktober 1859 komt weer een brief van Van Brakell aan de orde. Daarin verklaart deze dat hij, ´aangemoedigd door de wijze waarop zijn eerdere geschenk van vier beelden voor Musis Sacrum is aangenomen en hulde doende aan de pogingen van het gemeentebestuur tot verfraaiing van de stad´, alsnog ten geschenke aanbiedt een beeldengroep voorstellende de ontvoering van Proserpina door Pluto, alsmede vier afzonderlijke beelden, op voorwaarde dat die groep en beelden op het terrein van Musis Sacrum zullen worden geplaatst in overleg met hem en daar gedurende zijn leven niet zonder zijn toestemming mogen worden verplaatst of weggenomen.´ Verder wenste hij dat enige door hem aan te wijzen bomen tussen de gewezen Velperbarrière en de Nieuwstad worden gekapt en dat op het voetstuk van de beeldengroep een opschrift wordt aangebracht dat de groep en de overige beelden door hem aan de gemeente zijn geschonken. De burgemeester deelt mee dat de bomen die de heer Van Brakell gekapt wilde zien door een teken zijn aangeduid en

Neptunus is in de Romeinse mythologie de god van de golven en van alle stromend water; later meer bepaald een god van de zee. (Beeldbank cultureel erfgoed objectnr. 506445)

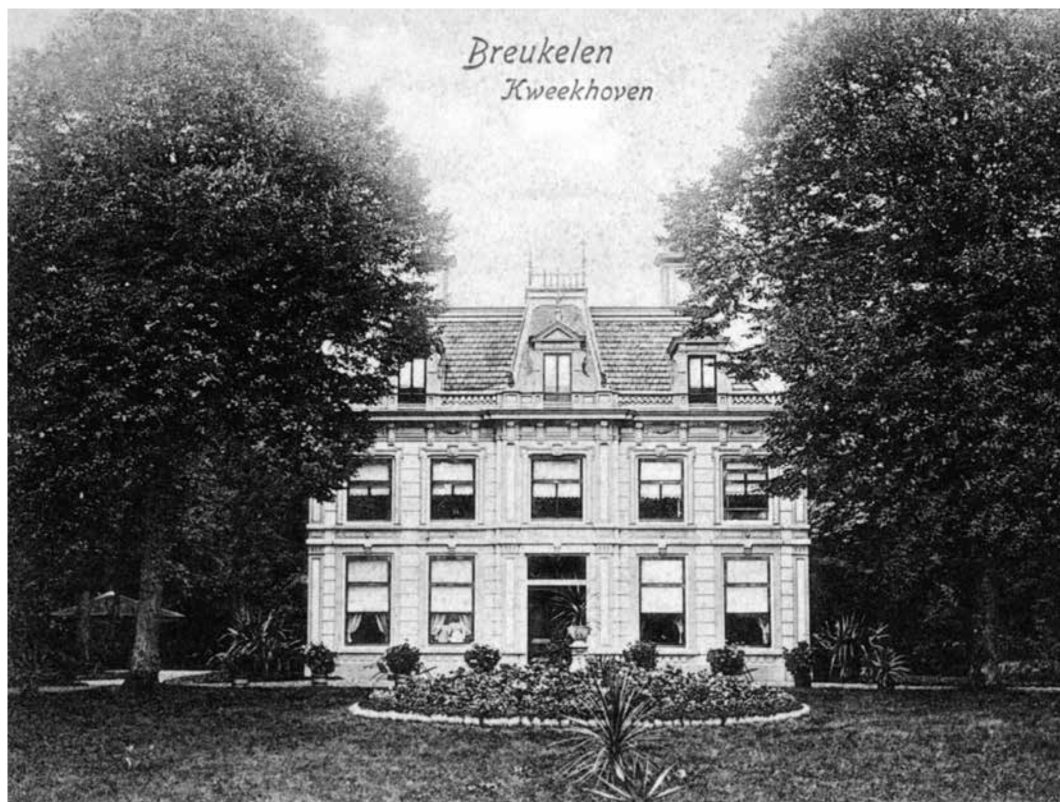

Venus, de Romeinse godin van de liefde. (Beeldbank cultureel erfgoed objectnr. 506444)

dat de plaatsen voor de groep en de beelden die hij heeft uitgekozen op het terrein zijn aangewezen. De burgemeester nodigt de raadsleden uit om dit in het park te gaan bekijken en stelt voor om In de volgende vergadering over het aanbod van de heer Van Brakell te beslissen. Hiertoe wordt besloten.

Een maand later, op 19 november 1859, wordt in de raadsvergadering een brief van de gemeentearchitect behandeld over de voorwaarden, door Van Brakell verbonden aan zijn aanbod om een beeldengroep en vier beelden aan de gemeente te schenken. In deze brief worden de plaatsen aangegeven waar, in overleg met Van Brakell, de beelden zouden moeten komen en welke bomen bij en op het terrein zouden moeten worden gekapt. Hoewel sommige raadsleden bezwaar hebben tegen het kappen van bomen, wordt het aanbod van Van Brakell in dank aanvaard. De voorwaarde van niet-verplaatsing wordt echter afgewezen in verband met mogelijke verbouwing van Musis Sacrum of verandering van de aanleg van het plantsoen. De schenker blijkt bereid te zijn om deze voorwaarde te laten vervallen.

De directe aanleiding tot deze schenking was dat het echtpaar van Brakell-Brand in 1855 van de Koningstraat was verhuisd naar de Velpersingel, later Velperbinnensingel genaamd. Het wonen aan de singel werd toen als veel rianter beschouwd dan in de bedompte binnenstad. De Van Brakells wilden vanuit hun huis (dat gestaan heeft op de plaats waar nu de Musisparkeergarage is), de beelden, waarop zij kennelijk zeer gesteld waren, kunnen blijven zien. De hulde die Van Brakell aan het streven van het gemeentebestuur bracht om de stad te verfraaien, zal te maken hebben gehad met het standpunt van de gemeente om geen verdere bebouwing van het Velperplein toe te

Gezicht op de voorzijde van het huis Queekhoven te Breukelen, omstreeks1900. (Het Utrechts Archief, 8725)

staan.[3] Zo waren de beelden niet alleen een bijdrage aan het stadsschoon, maar ook een aanvullend middel om verdere bebouwing te voorkomen, iets waarbij de bewoners van de Velperbinnensingel alle belang hadden. Maar vooral de wens om de beelden veilig te stellen zal tot de schenking hebben geleid. En daarin zijn de schenkers ten volle geslaagd.

Herkomst

Wat was de herkomst van deze beelden en hoe waren deze in het bezit van de Van Brakells gekomen? Voorjaar 1847 werden de meeste tuinsieraden van de buitenplaats Boom en Bosch in Breukelen geveild. De acht grote beelden van de hand van Ignatius van Logteren[4] werden toen gekocht door mevrouw van Brakell-Brand.[5] De bedoeling zal zijn geweest om het park van het naburige Queekhoven, dat immers eigendom van haar vader was, met deze beelden op te luisteren. Daarbij gingen Brand van Cabauw en zijn dochter en schoonzoon tegen de toen heersende tuinmode in, waarbij de formele Franse stijl had afgedaan en de Engelse landschapsstijl, met vloeiende lijnen en romantische doorkijkjes, favoriet was. In de nieuwe stijl pasten tuinsieraden, en zeker klassieke beelden, minder goed. Vandaar dan ook dat de Van Logterenbeelden geveild werden. Bij de aankoop hadden vader en dochter Brand wellicht nog herinneringen aan de tuinsieraden van de buitenplaats Vredelust aan het Gein, die vele jaren in het bezit van de familie De Clercq (de familie van de moeder van mevrouw van Brakell) was geweest. en die zij in 1843 hadden opgeheven.[6] Bovendien had Ignatius van Logteren indertijd veel opdrachten van de familie De Clercq gekregen en zijn werk moet daardoor ook aan Jean Brand bekend zijn geweest.[7]

Na de aankoop van de beelden in 1847 zullen deze dan ook in het park van Queekhoven zijn geplaatst. Helaas overleed Brand van Cabauw al na enige maanden. Queekhoven werd toen te koop aangeboden en is twee jaar later, in 1849, verkocht. Wij mogen aannemen dat de acht beelden en de beeldengroep *De Ontvoering van Proserpina*, die waarschijnlijk al met de aankoop van Queekhoven door Jean Brand was verworven, vóór de verkoop van die buitenplaats zijn overgebracht naar het terrein van het huis Vredestein, tussen Ravenswaay en Zoelmond. Dit huis was sinds 1744 in het bezit van de familie van Brakell tot den Brakell en werd toen bewoond door de ouders van François van Brakell. Na het overlijden van deze ouders, kort na elkaar te Arnhem in december 1852 en januari 1853, werd het familiebezit in de loop van 1853 in openbare veiling gebracht, waarschijnlijk om de waarde te bepalen, wat in die tijd niet ongebruikelijk was. Het werd gekocht door een van de erfgenamen, de jongste broer mr. Willem Jacob baron van Brakell van Schoonenburg, oud-burgemeester van Lienden, die eveneens in Arnhem was gaan wonen.[8] Het huis werd toen alleen nog bewoond door de oudste broer, Louis Eugène, die in 1865 is overleden. Waarschijnlijk heeft de tuinvaas met het wapen van Brakell, die naderhand ook door Van Brakell aan de stad is geschonken, ook op Vredestein gestaan.[9]

Mr. Jean Brand van Cabauw, ambachtsheer van Willige Langerak, vrijheer van Cabauw en Zevender, 1788-1847. (http://www.familiedeclercq.nl/nl/geschiedenis/biografische-schetsen/generatie-13/anna-de-clercq.html)

Huis Vredestein, te Ravenswaaij na 1804 (http://aquaholtius.blogspot.com/)

De beelden zijn, waarschijnlijk vanwege de veiling, overgebracht naar de tuin van het buitenhuis Groenoord, in Elst (Gelderland) aan de Grift gelegen, in hetzelfde jaar 1853 en vermoedelijk met het oog daarop door François van Brakell aangekocht. Van daaruit zijn de beelden in 1859 naar Arnhem overgebracht. In 1861 heeft Van Brakell Groenoord weer verkocht; het was toen door overlijden van de huurder vrij van huur gekomen.[10]

Groenoord omstreeks 1925. (Het verleden van Westeraam, Historische Vereniging Marithaime)

Pluto is binnen de Romeinse mythologie de god van de onderwereld. (Beeldbank cultureel erfgoed objectnr. 506446)

Proserpina is in de Griekse mythologie de godin van het dodenrijk. (Beeldbank cultureel erfgoed, objectnr. 506.442)

Toen zal ook de tuinvaas naar Arnhem zijn overgebracht.

Intussen hadden de Van Brakells hun intrek genomen in een ruim huis aan de Velperbinnensingel. Dit huis was in 1835 gebouwd door Willem Kuyk Jzn., ingenieur-verificateur van het kadaster en cartograaf, en daarna, vanaf 1843, bewoond door mr. A.A. Roukens, advocaat en bankier.[11] Toch was het huis nog niet groot genoeg, want in 1855 liet Van Brakell nog een stuk aanbouwen, bestemd voor zijn zo genoemde ´museum´, een verzameling van alle mogelijke kunstvoorwerpen en curiosa. Hij heeft deze verzameling nagelaten aan het Rijksmuseum in Amsterdam, waar deze zaken bekend zijn onder de aanduiding `legaat F.G.S. baron van Brakell, Arnhem'.[12]

In het jaar 1878 kwam eerst, op 12 april, mevrouw van Brakell-Brand en daarna, op 19 oktober, François van Brakell te overlijden.

In het plantsoen

Het jaar daarop werd in Arnhem de Nationale Tentoonstelling van Nederlandsche en Koloniale Nijverheid gehouden. Op de plaats van de tentoonstelling werden in 1880 de plantsoenen van het Velperplein, de Janssingel, waar voor de tentoonstelling de Jansgracht was gedempt, en het Willemsplein aangelegd. Nu het echtpaar Van Brakell tot den Brakell was overleden, was de eis van zichtbaarheid vanuit hun huis vervallen[13] en konden de beelden meer verspreid worden opgesteld, waartoe de nieuwe aanleg alle gelegenheid bood. De gemeente had voor de nieuwe aanleg een prijsvraag uitgeschreven, die werd gewonnen door de landschapsarchitect L.A. Springer (1855-1940).[14] Voor de Janssingel had hij – wellicht geïnspireerd

door de daar te plaatsen Van Logterenbeelden en tuinvaas – de nog altijd bestaande formele aanleg ontworpen. Ook nu nog staan de zes overgebleven Van Logterenbeelden (twee zijn in de jaren 1944/1945 door oorlogsgeweld verloren gegaan) en de tuinvaas in deze plantsoenen, bij Musis Sacrum en bij de Lauwersgracht. Het grote beeld, *De Ontvoering van Proserpina door Pluto*, dat voor de oorlog bij de Dam stond, is na restauratie te vinden op het Croydonplein in het Zuidelijke stadsdeel.[15] De zes Van Logterenbeelden stellen achtereenvolgens, te beginnen bij het Willemsplein, voor: op de Janssingel: Proserpina, koningin van de onderwereld, Venus, godin van liefde en schoonheid,[16] en Neptunus (met de drietand), koning van de zee; op het Velperplein: de Bacchante;[17] bij Musis Sacrum: Juno, echtgenote van Jupiter en koningin van hemel en aarde; bij de Lauwersgracht: Pluto, koning van de onderwereld.[18] De verloren gegane beelden stelden voor: Jupiter, de oppergod, die op de Janssingel bij het Willemsplein stond, en een dansende faun of Bacchus, god van de wijn, die op het Velperplein heeft gestaan. Er bestaan plannen om Jupiter weer op zijn oude plaats in het plantsoen van de Janssingel bij het Willemsplein te laten terugkeren.

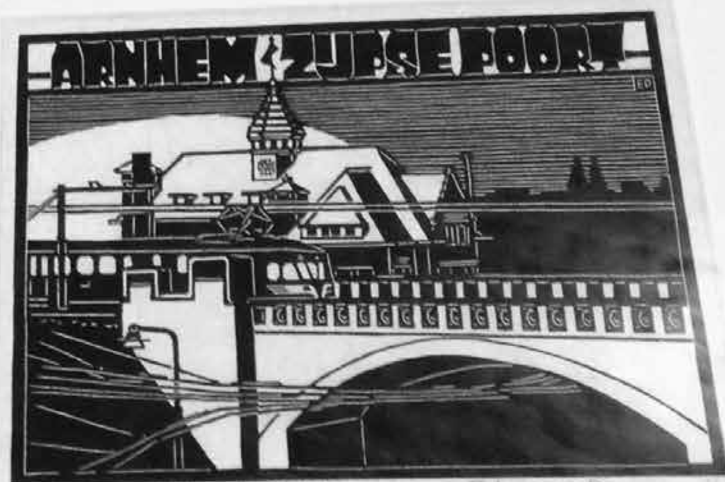
Het beeld van Leda met de zwaan aan de zuidkant van de Lauwersgracht is geen Van Logterenbeeld en heeft ook geen deel uitgemaakt van de schenking door Van Brakell; het is waarschijnlijk afkomstig van Rhederoord.[19]

Over de auteur

Mr. Jan van Lookeren Campagne (1933) was werkzaam in het notariaat en woont al meer dan vijftig jaar in Arnhem. Hij was enige jaren bestuurslid van Prodesse Conamur. Hij houdt zich bezig met plaatselijke geschiedenis.

Noten:

1. Staatskin is afgeleid van Steesken, een familiaire vorm van Eustache of Eustatius. De naam Steesken komt al in de 13e eeuw voor in de familie Van Brakell. Staatskin is dus een voornaam en geen onderdeel van de achternaam.
2. Jean Brand van Cabauw had ook literaire aspiraties: hij schreef gedichten en won de tweede prijs in de in 1816 uitgeschreven nationale prijsvraag voor een volkslied voor het nieuwe koninkrijk met het lied "Wij leven vrij, wij leven blij, op Neêrlands dierbren grond".
3. De gemeente heeft verdere bebouwing van het Velperplein, zowel voor als achter Musis Sacrum, waarvoor belangstelling bestond, in de raadsvergaderingen van 22 januari en 16 maart 1859 afgewezen. Ongetwijfeld heeft dit standpunt er aan bijgedragen dat Van Brakell later in dat jaar zijn schenkingsaanbod heeft gedaan.
4. P.M. Fischer in zijn artikel "Inveni!: de beelden van Boom en Bosch staan in Arnhem" in *Arnhem de Genoeglijkste* van maart 2001, 2-13.
5. P.M. Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren, beeldhouwers en stuckunstenaars in het Amsterdam van de 18e eeuw*, Alphen aan den Rijn 2005, 119-123; na Fischers plotselinge overlijden in 2002 bezorgd door E. Munnig Schmidt. Fischer heeft toeschrijving van deze beelden, die niet gesigneerd zijn, aan Ignatius van Logteren (Amsterdam 1685-1732) alleszins aannemelijk gemaakt. De acht beelden (nu nog zes) vormen een uniek ensemble, in de jaren 1712-1713 vervaardigd door de grootste beeldhouwer en stuckunstenaar van de eerste decennia van de 18e eeuw in Nederland. Hij heeft, naast tuinsieraden voor tuinen van Amsterdamse burgers binnen en buiten de stad, zeer veel gevelbekroningen voor Amsterdamse grachtenhuizen gemaakt, evenals stucwerk voor de interieurs van die huizen.
6. M. Carasso-Kok en J. Slofstra (red.), *Het Gein. Levensloop van een rivier*, Abcoude 1998, 121.
7. P.M. Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren*, 310.
8. K.C. Tammes, *200 jaar burgemeesters Buren 1813 tot 2013*, Tiel 2013, 75.
9. A.J.A.M. Lisman, *De buitenplaats VreedenHoff aan de Vecht*, Hilversum 1999, 121, 109. Op de buitenplaats Vreedenhoff staat een vrijwel identieke tuinvaas; alleen zijn daarop de wapenschilden blanco gebleven. Deze vaas heeft tot 1934 bij kasteel het Nijenhuis te Heino gestaan, maar overigens is de herkomst van die vaas niet bekend.
10. J.S. van den Hof, *Het dorp Elst en de Elster buurschappen. Een bewoningsgeschiedenis*, Elst 2004, 99-101.
11. *Biografisch Woordenboek Gelderland* VI, Hilversum 2007, 82.
12. Tot dit legaat behoren onder meer een zelfportret uit 1548 van de Vlaamse schilderes Catharina van Hemessen, geschilderde portretminiaturen van stadhouder-koning Willem III en diens echtgenote Mary Stuart uit omstreeks 1695 en een 18e eeuwse vouwwaaier.
13. Deze eis is overigens nooit met zoveel woorden gesteld.
14. C.J.M. Schulte-van Wersch, *De singels in Arnhem*, Arnhemse Monumentenreeks 28, Utrecht 2013, 36.
15. Dit grote beeld is vermoedelijk ook van de hand van Ignatius van Logteren.
16. Proserpina en Venus worden in het besluit tot aanwijzing als rijksmonument respectievelijk Hestia en Amphitrite genoemd. Dit is onjuist, zoals P.M. Fischer in zijn meergemeld werk aannemelijk heeft gemaakt.
17. De Bacchante is een tijd 'zoek' geweest, zie Kees Kant in zijn artikel "De zoektocht naar de Bacchante" in het *Arnhems Historisch Tijdschrift* van juni 2012, 99-102.
18. Bij een restauratie is Pluto ten onrechte aangezien voor Hercules en uitgerust met een knots; dat had een tweetand moeten zijn.
19. In 1910 heeft de familie Brantsen Rhederoord verkocht; bij die gelegenheid zal het beeld naar Zypendaal zijn overgebracht. Later is het beeld, met enige Van Logterenbeelden die tijdelijk op Zypendaal waren opgesteld, in het singelplantsoen geplaatst.

Menno Potjer, de gelukkige en blije winnaar van de Prodesseprijs voor Arnhemse geschiedenis 2018 (foto Ferry Reurink)

Redactioneel

Prodesseprijs voor Arnhemse Geschiedenis 2018 voor Menno Potjer

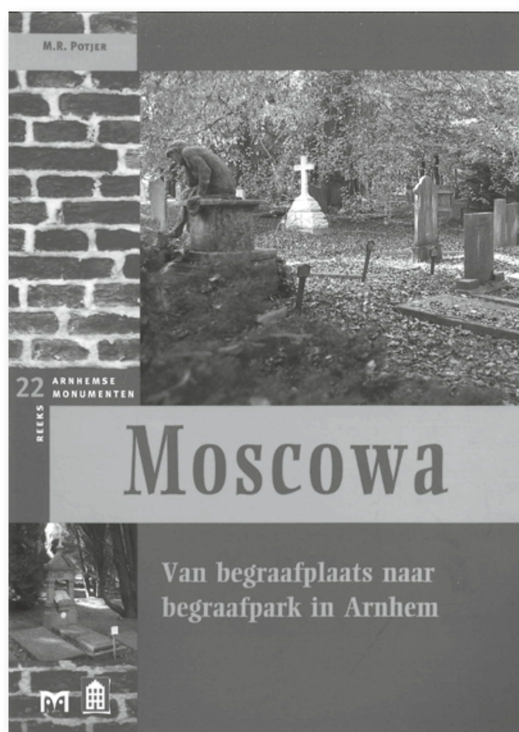
Op de 27 oktober 2018, de Dag van de Arnhemse Geschiedenis, ontving Menno Potjer de jaarlijkse Prodesseprijs voor Arnhemse geschiedenis uit handen van wethouder De Vroome, waarna Onno Boonstra hem namens de jury toesprak. De prijs bestaat dit jaar uit een houtsnede van de Arnhemse kunstenaar Edwim Peters met daarop de Zypse Poort en het Vestagebouw van architect Willem Diehl. De redactie van het AHT is uiteraard verguld dat de jury Menno Potjer deze prijs heeft toegekend, en publiceert hierbij - overigens zonder medeweten van de hoofdredacteur - het rapport dat werd uitgesproken door Onno Boonstra.

De *Prodesseprijs voor Arnhemse Geschiedenis* is een jaarlijkse prijs voor de beste bijdrage aan de geschiedenis van Arnhem. Daarbij is de definitie van 'beste bijdrage' heel ruim genomen: het kan gaan om activiteiten als een bijzonder boek of artikel dat het afgelopen jaar verschenen is of een historisch evenement dat heeft plaats gevonden. Maar het kan ook gaan om personen, groepen of instellingen die al jaren structureel bezig zijn met de Arnhemse geschiedenis en daarvoor een pluim verdienen.

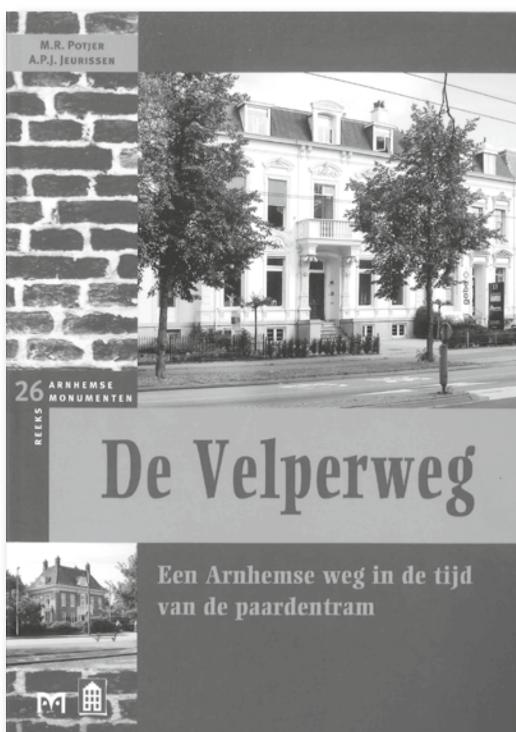
Dit jaar wordt de Prodesseprijs in deze vorm voor de eerste keer uitgereikt. De jury, dat zijn Cile Schulz van de gemeente Arnhem, René Arendsen van Omroep Gelderland, Jos Huver van het bestuur van Prodesse, Bob Roelofs en ik [Onno Boonstra (red.)], beiden historici. De jury wil deze eerste prijs uitreiken aan iemand die structureel bezig is geweest met de Arnhemse geschiedenis door daadwerkelijk nieuwe geschiedschrijving te bedrijven. Deze persoon heeft dat gedaan door nieuwe bronnen aan te boren en die in nieuwe publicaties te gebruiken. De prijs gaat deze eerste keer dus naar een echte geschiedschrijver, een geschiedschrijver die nieuwe bouwstenen aan de geschiedenis van Arnhem heeft toegevoegd: Menno Potjer.

Menno is niet de eerste geschiedschrijver van Arnhem. Velen gingen hem voor, en er komen gelukkig steeds weer nieuwe geschiedschrijvers bij. De geschiedenis van Arnhem is al vele malen beschreven, en wordt nog steeds geschreven. In het boek *Arnhem tot 1700* staat een overzicht van alle activiteiten die de afgelopen eeuwen ten aanzien van de geschiedschrijving van Arnhem zijn uitgevoerd, en de personen die daar een belangrijke rol in hebben gespeeld. Frank Keverling Buisman, die dit overzicht heeft samengesteld, noemt en roemt met name Gerard van Hasselt, die ruim 200 jaar geleden, tussen 1790 en 1804 veel, zeer veel over Arnhemse onderwerpen heeft gepubliceerd, allereerst in een *Kroniek van Arnhem*, waarin hij allerlei gebeurtenissen tussen 1310 en 1789 in chronologische volgorde beschrijft, en daarna in vier delen *Arnhemsche Oudheden*, die in totaal meer dan 1000 pagina's beslaan.

Kenmerkend voor die *Arnhemsche Oudheden* is dat Van Hasselt daarin op een geheel eigen wijze nieuwe bouwstenen toevoegde aan wat al bekend was van de geschiedenis van de stad. Hij haalde op basis van op dat moment vergeten archiefstukken steeds een klein detail naar voren, en beschreef dat detail dan uitvoerig in zijn context. De variatie aan onderwerpen was bijzonder groot: het kon zelfs om een triviale vraag gaan als wanneer het in vroeger dagen etenstijd was. Dan haalt Van Hasselt een archiefstuk uit 1493 aan, waarin geschreven staat dat de

Moscowa Van begraafplaats naar begraafpark in Arnhem in de Arnhemse Monumentenreeks

De Veldperweg Een Arnhemse weg in de tijd van de paardentram in de Arnhemse Monumentenreeks

Arnhemse poorten tussen 11 en 12 uur 's ochtends – tijdens etenstijd – gesloten dienen te zijn, maar vertelt tegelijkertijd dat Van Oldenbarneveldt zijn galgenmaal om acht uur 's avonds kreeg, terwijl het schaftklokje van het Catharinagasthuis om zeven uur sloeg.

Als we nu, in 2018, een prijs moeten toekennen aan iemand die, net als Van Hasselt, de geschiedenis van Arnhem heeft beschreven op basis van archiefmateriaal en die een voorkeur heeft voor kleine bouwstenen of bijzondere details om die geschiedenis in te kleuren, dan is er één die in het bijzonder voor die prijs in aanmerking komt: Menno Potjer.

Menno heeft ook uitvoerige studies geschreven, zoals over de Velperweg uit 2011, over Moscowa uit 2009 en in 2005 de *Historische atlas van Arnhem*, maar het zijn toch vooral korte artikelen die het hoofdbestanddeel vormen van zijn geschiedschrijving. De geschiedenis van Menno's Arnhemse geschiedschrijving is begonnen in 1998, toen hij lid werd van de redactie van *Arnhem de Genoeglijkste*, dat later het *Arnhems Historisch Tijdschrift* is gaan heten. Sindsdien heeft hij maar liefst 56 artikelen in dat tijdschrift gepubliceerd. Dat is gemiddeld drie per jaar, en dan tel ik de vele bijdragen die van zijn hand in bundels en in het Kringbulletin van de Historische Kring Elden zijn gepubliceerd, niet mee, noch de vele artikelen die hij voor Nederbetuwse geschiedenisverenigingen schreef.

Het eerste artikel dan Menno in *Arnhem de Genoeglijkste* publiceerde, mag exemplarisch worden genoemd voor de meeste van zijn stukken. Het stond twintig jaar geleden in jaargang 18, nr. 4, 1998 en heet 'De kerk van Arnhem in de tijd van Hendrik Ruijs, 1715-1721'. De titel is in zekere zin al exemplarisch: het toont aan dat het artikel over de Nederduits gereformeerde kerk gaat, waar veel artikelen van Menno over gaan; het

verwijst naar een persoon, dominee Hendrik Ruijs, die niet tot de bestuurlijke elite van de stad behoort, hetgeen ook typisch is voor de Arnhemmers waar Menno's aandacht naar uitgaat, en het speelt in een tijd, de achttiende eeuw, waar Menno veel over heeft geschreven. Maar dat zijn niet de enige redenen waarom het artikel exemplarisch is voor de 55 die daar op volgden. Exemplarisch is, dat het artikel zelf de drie elementen bevat die kenmerkend zijn voor Menno's geschiedschrijving: 1) spitwerk, 2) schrijfstijl en 3) stoffering.

Ad 1: spitwerk. Al het werk van Menno Potjer is gebaseerd op zeer gedegen archiefonderzoek. Het Gelders Archief is een vrijwel onuitputtelijke bron van bronnen voor de geschiedenis van Arnhem, en vrijwel al het werk van Menno is gebaseerd op de bronnen die je daar kan vinden. Van acta van de classis tot schepenbrieven. Gegeven dat juist achttiende-eeuwse handschriften zo lastig zijn te ontcijferen en dus moeilijk te lezen, heb ik des te meer bewondering voor het onderzoek dat Menno in het archief heeft gedaan.

Ad 2: schrijfstijl. Zo precies als het archiefonderzoek van Menno is, zo onprecies is zijn schrijfstijl. Integendeel, de schrijfstijl is los, erg los, en uit duizenden te herkennen aan de zinnen die maar doorlopen, van hoofdzin naar nevenschikkende bijzin naar onderschikkende bijzin, en weer terug, waarna een komma volgt, waarna weer een hoofdzin begint, enzovoort. Je zou denken dat het misschien een tantebetjestijl is, maar dat is het volstrekt niet. Het is meer een verhalende stijl, waar de auteur wordt meegevoerd door zijn eigen enthousiasme, en niet kan stoppen met vertellen. Ik zou het dus eerder een opa-mennostijl noemen.

Dat Menno zich zo laat meevoeren door zijn eigen verhaal, komt door: Ad 3: stoffering. Daar bedoel ik mee dat Menno's artikelen altijd over veel meer gaan dan over het eigenlijke onderzoeksonderwerp. Neem het artikel over dominee Ruijs. Dat stuk gaat maar zeer ten dele over dominee Ruijs. Het bevat vooral verwijzingen naar allerlei smeuïge zaken die zich rond dominee Ruijs hebben afgespeeld. Het gaat over een collega-dominee die dronken was, over een collega-dominee die de huishoudster bezwangerde, over een collega-dominee die geen belasting betaalde en de schout met een geweer zijn erf af stuurde, het gaat over de Arnhemse kerkenraad die niet wist wat het moest doen met een ongehuwde moeder die doof was: eigenlijk zou die bestraffend van de kansel moeten worden toegesproken, maar dat was in dit geval aan dovenmansoren gericht. Dan had het niet zoveel zin, toch? Het is die anekdotische stoffering die de artikelen van Menno kenmerkt, en die niet zozeer bedoeld is als een verzameling losse anekdotes, maar als een methode om mensen die al eeuwen dood zijn tot leven te wekken door in de archieven materiaal te vinden dat hun persoonlijkheid typeert.

Het zijn deze drie elementen: spitwerk, schrijfstijl en stoffering die het werk van Menno Potjer kenmerken. Het zijn elementen die Menno volgens de jury van de Prodesseprijs maken tot de Gerard van Hasselt van de eenentwintigste eeuw. Over Van Hasselt zei Paulus Nijhoff ooit: 'Zijn geschied- en oudheidkundige werken kunnen getuigen, hoeveel door hem gelezen en geëxcerpeerd is; het zijn kostbare bouwstoffen voor ieder die zich met de geschiedenis van onze stad wil bezig houden.' Dat kunnen we ook van het werk van Menno Potjer zeggen.

Het is om die kostbare bouwstoffen dat de jury van de Prodesseprijs heeft besloten om die eerste Prodesseprijs aan Menno Potjer uit te reiken. Naar Van Hasselt is een straat genoemd, die eer is Menno Potjer nog niet ten deel gevallen; maar hij is wel meer dan terecht de winnaar van de Prodesseprijs 2018.

Rondje Wijkkrant: geschiedenis in en door de wijk

Ferry Reurink en Lyke Bosma

In deze rubriek worden opmerkelijke artikelen, die verschenen zijn in de wijkkranten of -tijdschriften, over een aspect van de historie van Arnhem onder de aandacht gebracht. In veel Arnhemse wijken verschijnt een aantal keer per jaar een publicatie. De bladen waar het om gaat zijn in een eerdere uitgave van het Arnhems Historisch Tijdschrift aan u voorgesteld en zijn digitaal beschikbaar en/of in de collectie van Erfgoedcentrum Rozet te vinden.

In **Langs Rijn & Rails**, de wijkkrant voor Arnhem West, staat in het septembernummer een interview met de 82-jarige Mary Behr over haar herinneringen aan de Slag om Arnhem. In september 1944 woonde zij met haar vader en van oorsprong Engelse moeder aan de Alexanderstraat in Lombok. Kort na de luchtlandingen ten westen van Arnhem werd onder andere deze wijk het toneel van een hevige strijd. Na een verblijf in de schuilkelder van de buren zocht het gezin Behr, net als veel wijkgenoten, een veilig onderkomen in de Koepelgevangenis totdat de stad werd geëvacueerd.
Bijzonder: de moeder van Mary heeft zich zowel tijdens de Slag om Arnhem als daarna bekommerd om Engelse militairen en hun nabestaanden. Zij ontving hiervoor vanuit Engeland zelfs een bijzondere penning.

In **Craneveer** (september 2018) wordt eveneens aandacht geschonken aan de septemberdagen van 1944. In de rubriek 'Herinneringen', deel 1, van Dorhy van der Molen, vertelt zij over de start van de luchtlandingen en hoe zij dit ervaren heeft aan de Sloetstraat in Arnhem. In hetzelfde nummer staat ook een artikel over de Dakota FZ626. Deze Dakota maakte op 19 september deel uit van een bevoorradingsvloot, maar de dropping zone was in handen van de Duitsers. De Dakota FZ626 werd direct geraakt, echter de piloot wist het brandende toestel nog op een Duits luchtlandingsgeschut te laten neerstorten. Vijf van de acht bemanningsleden overleefden dit niet. Op initiatief van Guldo van Diemen is tegenover Bakenbergseweg 262 een monument geplaatst, dat op 21 september is onthuld.
In dezelfde *Craneveer* is tot slot een artikel opgenomen over de wijk 't Cranevelt, over de aanleg daarvan vanaf 1955 en de toentertijd bedachte uitgangspunten.

In nummer 3 van **Wijkkrant De Paasberg & Wellenstein** wordt de tentoonstelling 'Gevangenen in beeld' in Museum Bronbeek aangekondigd. In de tentoonstelling zijn de tekeningen en aquarellen van soldaat en tekenaar Henk Brouwer te zien, die hij in en rond kamp Changi maakte.

Hallo Elden (herfst 2018) geeft een korte schets over de vroegere en huidige grenzen van het dorp. Aan de hand van twee kaarten – de oudste uit 1868 en een recente impressie van Google Maps – wordt de lezer meegenomen in de ontwikkeling van het gebied dat zich vroeger uitstrekte van Meinerswijk en de Praets tot aan de Eldense Zeeg ter hoogte van boerderij De Kroon (tegenwoordig midden in de Arnhemse wijk De Laar Oost). Verderop is in het tijdschrift een overzicht opgenomen met foto's en beknopte informatie over vijf

gemeentelijke monumenten in Elden: een PGEM-transformatorhuisje aan de Molenweg, Huize Oosterveld, een krukhuisboerderij aan de Klapstraat, Fort Elden (de omgeving van 'Het Hoefijzer') en het daar vlakbij gelegen Park Westerveld.

In diverse wijkbladen, zoals **Het Woerdje** (september 2018), **Presikhaaf Wijknieuws** (september 2018) en **Elderveld Nieuws** (augustus 2018), wordt bericht over het levensverhaal van Iti van Londen. Schrijver Kees Verkooyen van SWOA Levensboeken heeft samen met haar Iti's herinneringen opgeschreven in een levensboek.
Ook in **Wijkkrant Klarendal** (4e editie 2018) hebben levensverhalen de aandacht. In het artikel 'Mijn leven in kleur' wordt bericht over een project waarbij jongeren in Klarendal oudere wijkbewoners over hun herinneringen aan de wijk interviewen. De verhalen zijn gebundeld in een boek, dat 25 oktober gepresenteerd is.

Kringbulletin Elden van de historische kring aldaar (nummer 136, augustus 2018) bevat zoals gebruikelijk weer een aantal interessante artikelen. Naast het derde deel over de Palestina-pioniers in Elden van de hand van Hans Putman, duikt René Maassen in de familiegeschiedenis van het Arnhemse regentengeslacht Tulleken. Bij zijn eerder onderzoek naar landgoed Westerveld (daarvan was Rutger Tulleken (1675-1748) de eerste eigenaar) stuitte Maassen op een paar andere interessante sporen van de familie. Zo beschrijft hij een vroegere kraagsteen met familiewapens van Arnhemse burgemeestersgeslachten, waaronder Tulleken, in de raadszaal van het Duivelshuis en gaat hij in op de boekencollectie van mr. Daniël Tulleken (Zeeuwse tak, ca. 1722-1792) in de collectie van Bibliotheek Arnhem, die Daniël tien jaar voor zijn dood aan de stad Arnhem geschonken heeft. Tot slot beschrijft de auteur in een ander artikel het leven van 'patriot' Rutger Tulleken (1736-1800), woonachtig op Westerveld.

Erfgoedcentrum Rozet
Kortestraat 16
6811 EP Arnhem
T: 026-3543161
E: erfgoedcentrum@rozet.nl
I: www.bibliotheekarnhem.nl

Deze rubriek is samengesteld op basis van aanwinsten van het Erfgoedcentrum

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Drie belangrijke huis- en familiearchieven klaar voor scanning on demand

Afgelopen zomer bereikten we de grens van één miljoen scans, aangevraagd op verzoek van ons publiek. Op 1 oktober jl. bezochten meer dan veertig archiefcollega's onze informatiemiddag over scanning on demand. We hebben recent drie belangrijke en omvangrijke huis- en familiearchieven toegevoegd aan de lijst van archieven die op verzoek van ons publiek gescand kunnen worden. Welke zijn dat?

Huisarchief Rosendael

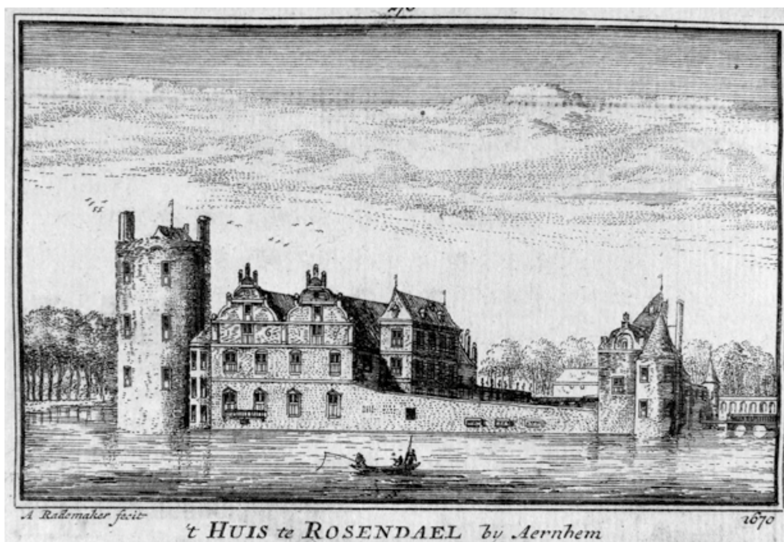
Voor het eerst genoemd in 1314. Het was de voorkeursverblijfplaats van de graven en hertogen van Gelre. Belangrijke adellijke geslachten, soms sterk bevriend met de Oranjes, verbleven op het huis, zoals de Van Arnhems, Torcks en Van Pallandts. De eigenaren wisten een enorm grondgebied te vergaren.

Huisarchief Middachten

Voor het eerst genoemd in 1190. Het was in het bezit van machtige families en is nooit verkocht. Het kasteel en landgoed vererfden in zowel mannelijke als vrouwelijk lijn. Het huis behoorde toe aan leden van de geslachten Middachten, Steenre, Raesfelt, Reede, Bentinck en nu Ortenburg, aldus de website van Landgoed Middachten.

Familiearchief Bentinck

De Bentincks zijn van oorsprong een Gelders adellijk geslacht met onroerende goederen in het kwartier van Veluwe. Sinds 1436 maakten Bentinck's deel uit van de Ridderschap van Veluwe. Diverse leden van het geslacht Bentinck vervulden belangrijke (bestuurs) functies in het kwartier van Veluwe, Arnhem en Overijssel, en later ook nationale en internationale functies, onder andere in Engeland en Zuid-Amerika. De omvangrijke correspondentie van Charlotte Sophie von Aldenburg Bentinck (1715-1800), bekend van de boeken van Hella Haasse, is al gescand en op internet beschikbaar.

Prent van kasteel Rosendael gemaakt door Abraham Rademaker (1771). Uitgever Abraham Blussé en zoon. Gelders Archief 1554 - 1505-XII-12.

GELDERS ARCHIEF

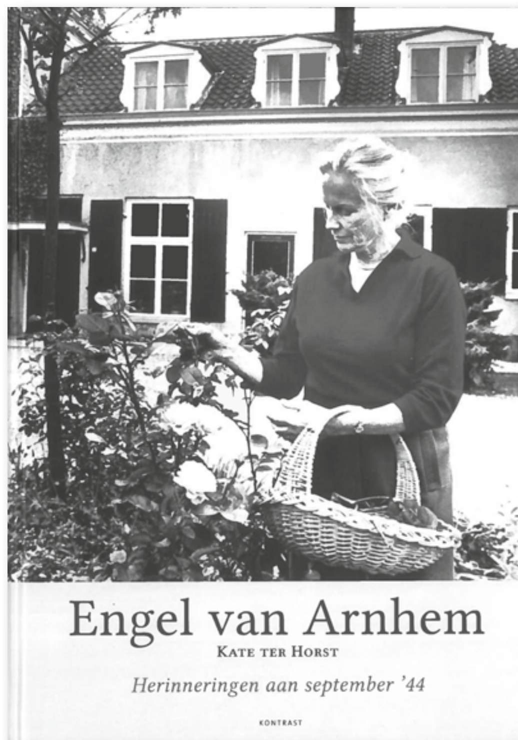
Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem

T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl

Op sociale media: Twitter, Facebook, Linkedin en Instagram.
Geopend: donderdag en vrijdag 10.00-17.00, iedere 2e zaterdag van de maand 9.00-17.00, behalve juli en augustus.

Gesignaleerd

Kate ter Horst, Engel van Arnhem. *Herinneringen aan september '44*, Kontrast 2018,
ISBN 978-94-92411-04-4, prijs € 15,00

Met vlotte en gedetailleerde pen heeft Kate ter Horst haar herinneringen aan 17-26 september in 1944 beschreven, toen haar huis, de oude pastorie naast de oude kerk in Oosterbeek, in gebruik werd genomen als 'regimental aid post' van de Engelsen. Met haar vijf jonge kinderen (waaronder een baby), huishoudhulp Nel, en later een paar burgers, brengt zij deze dagen voornamelijk door in de kelder. Haar man is dan al elders. De stemming, zowel bij de Engelsen als de bewoners is er eerst een van hoge verwachtingen: 'Oranje en vlaggen, bloemen en gejuich, mensen die elkaar omhelzen van vreugde'. Geleidelijk verandert deze in ernst, om vervolgens over te gaan in wanhoop. Opvallend, ook voor Kate, is de blijvende beleefdheid van de Engelsen in dit uur van nood. Kate zelf doet weinig anders dan haar huis, dekens, linnengoed en geweckt eten beschikbaar te stellen en een praatje te maken met de gewonden en verplegenden. De Engelsen voelen zich bezwaard, maar zijn haar zeer dankbaar.

Deze dankbaarheid uit zich ook in de correspondentie – meer dan 300 brieven zijn bewaard gebleven – die na de oorlog op gang komt tussen Kate en een aantal veteranen. Zij was een lichtpunt voor hen die gewond raakten en in haar huis een heenkomen vonden. En na de oorlog was zij voor een aantal ook ongetwijfeld behulpzaam in het verwerken van het trauma. Al in 1946 publiceerde Kate haar herinneringen, die ook inofficieel werden vertaald en verspreid in Engeland. Er was bij hen behoefte aan de kant van het verhaal van de Oosterbekers, ook om aan familie van de veteranen te vertellen. In 1946 komt voorts de film 'Theirs is their glory' over de slag om Arnhem uit. Kate speelt hierin een kleine rol als zichzelf. Vele veteranen herkennen haar en nemen hierop contact met haar op, hoewel ook blijkt dat het voor vele anderen te pijnlijk blijft.

In 1959 en opnieuw in 1993 is het verhaal van Kate in dagboekvorm gepubliceerd, ook in het Engels, met een voorwoord van Generaal Sir Frank King (die als gewonde een paar dagen bij Kate doorbracht) en met de herinneringen van haar man Jan ter Horst. In de editie van 1993 is ook de context van de slag om Arnhem opgenomen, beschreven door journalist Willem de Bruin. Nieuw in de editie van 2018 is een uitbreiding van de herinneringen van Jan ter Horst over de situatie in gemeente Renkum na de slag om Arnhem. Jan ter Horst was toen waarnemend burgermeester. Ook een klein deel van de correspondentie tussen Kate en enkele veteranen van na de oorlog is in deze uitgave opgenomen: dit geeft duidelijk de worsteling weer van vele veteranen met de verloren slag om Arnhem.

Het boek geeft een zeer indringend beeld van de tien dagen van de slag om Arnhem, zoals die beleefd is in de hulppost in Oosterbeek. De dagboekvorm en schrijfstijl van Kate maken dat de lezer zich bijna ter plaatse

waant. Al op haar evacuatieadres in Friesland noteerde Kate gedetailleerd haar belevenissen in een brief aan haar zus. Deze brief is in het geheel afgebeeld. De herinneringen van haar man Jan ter Horst zijn wat zakelijker van toon, maar geven aan dat vanaf het begin af aan, ondanks alle armoede en vernielingen waar de terugkerende inwoners mee te maken hadden, de dankbaarheid van de inwoners groot was, en dat er al direct werd nagedacht over de locatie van de begraafplaats en herdenkingen. Het sluitstuk van het boek met de correspondentie toont hoe er na de oorlog tot aan de dood van Kate in 1992 en tot op heden geworsteld wordt met de slag om Arnhem. De familie Ter Horst heeft hierbij steeds een belangrijke rol gespeeld: zij hebben hun huis opengesteld voor veteranen en hun nabestaanden, reünies georganiseerd en waren altijd aanwezig bij de jaarlijkse herdenkingen. Men ziet duidelijk dat deze tien intensieve dagen zo een grote impact hebben gehad op vele levens, en ook verbinding geven tussen in dit geval Kate en haar familie en Engelse veteranen. Het boek, vormgegeven in de kleuren van de Airbornes, ontroert en verbindt.
Lyke Bosma

Ingrid D. Jacobs, *De Brug. De oude Rijnbrug van Arnhem*, WBooks te Zwolle 2018, ISBN 978-94-625-8233-0, prijs € 19,95

'De omgevende stadsbebouwing is niet groot van schaal en kleinsteedsch van karakter' aldus Rijkswaterstaat naar aanleiding van het ontwerp voor de brug van Arnhem. De brug zou de lage bebouwing niet te zeer gaan domineren, dat kon dus geen bezwaar vormen. Dat er een brug moest komen om de oude schipbrug te vervangen, was al veel langer duidelijk; de vroegste plannen ontstonden eind 19e eeuw. Lang is er discussie over de locatie, de aansluiting en bruggeld. Dit laatste leidt er zelfs toe dat er bij de openstelling in april 1935 geen feestelijke opening is. Die volgt pas in juni 1936, samen met de Waalbrug van Nijmegen.

Het boek van Ingrid Jacobs, Neerlandica van huis uit, is een biografie van een van de bekendste bruggen ter wereld. Het vertelt het verhaal van de oeververbinding, van de schipbrug, de aanloop naar de eerste brug, de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog, de herstelde brug, vervolgens de tijdelijke baileybruggen, en uiteindelijk de wederopbouwbrug. Zij heeft daarbij veel aandacht voor de betekenis voor de stad: de vrees voor een dubbelstad (hoofdstuk 6), het fileleed en de belangrijke plek die de brug inneemt in de herdenking van de slag om Arnhem (hoofdstuk 8). In kaders wordt daarnaast nog ingegaan op bijzonderheden die moeilijk passen in de lopende tekst, zoals over hoofdingenieur W.J.H. Harmsen van Rijkswaterstaat en bruggenspringers.

De informatie in het boek is niet zozeer nieuw, veel is al bekend uit artikelen die Ton Burgers en Martijn Reinders in 2016 en 2017 in ons tijdschrift schreven. Jacobs heeft het verhaal goed gestructureerd en gevat in een overzicht, waarbij voldoende diepgang is geborgd, zonder zich te verliezen in details. De grootste verdienste is de samenhang met de prachtige afbeeldingen, veelal in kleur.

Het maakt het een feest van herkenning of verbazing. Het voorwoord is verzorgd door Clemens Cornielje.

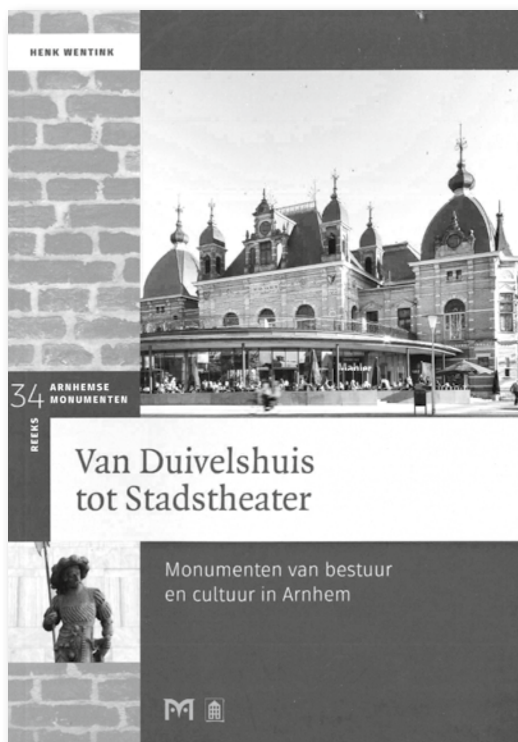
Het enige minpuntje is dat in een enkel geval het fotobijschrift ontbreekt, of dat onvermeld blijft wanneer de foto is gemaakt. Een interessant nieuwe invalshoek zijn de gedichten over de brug, met name naar aanleiding van de oorlogsjaren, die Jacobs heeft gevonden en toegevoegd aan het laatste hoofdstuk. Arnhem is niet alleen De Brug, maar deze heeft wel een groot stempel gedrukt op de Arnhemse geschiedenis en hedendaags aanzien. In dit boek is De Brug niet alleen de brug die te ver was, maar meer nog een brug die voor verbinding zorgt.
Lyke Bosma

H. Wentink, *Van Duivelshuis tot Stadstheater. Monumenten van bestuur en cultuur in Arnhem*, Arnhemse Monumentenreeks 34, Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2018. 64 blz. ISBN 978 90 5345 544 9. Prijs: € 9,95.

De alweer vierendertigste loot aan de stam van de Arnhemse Monumentenreeks neemt de lezer mee op een interessante tocht langs gebouwen voor bestuur, diensten en cultuur, functies die soms verrassenderwijs in elkaars verlengde blijken te liggen. Een bekend voorbeeld is de Korenbeurs op de Korenmarkt, die van lokaal voor de graanhandel in de jaren zeventig transformeerde tot filmhuis – en in de nabije toekomst een foodhall zal worden. Dat het één (bestuur/diensten) het ander (cultuur) niet uitsluit, bleek ook in de zomer van dit jaar, toen het gemeentehuis een van de decors was in de productie *Arnhem: de opera* – al staat dat niet in het boek, dat wellicht toen al ter perse was.

In dit goed geschreven boekje geeft architectuur- en kunsthistoricus Henk Wentink een handzaam overzicht van de bouwgeschiedenis, vormgeving en functies (en de verandering daarin) van de meest markante overheids- en dienstengebouwen in de stad. Naast het Duivelshuis, het gemeentehuis, de Waag, de Korenbeurs en het postkantoor op het Jansplein – in de volksmond ook wel de apenrots genoemd vanwege sculpturen van aapjes op de rijk versierde gevel – komt ook het Paleis van Justitie aan de orde. Het is leuk om meer te weten te komen over het architectonische concept van deze *eyecatcher* en de verschillende bouwfases en hoe die (soms matig) op elkaar aansluiten. Ook aardig is de aandacht die de auteur geeft aan de vitrine die nog altijd binnen de arcade van het gebouw staat. Vroeger diende die voor de publicatie van vonnissen, nu is het een mini-expositieruimte voor kunstenaars. Onvermijdelijke slippertjes zijn ook aan te wijzen: Maarten van Rossem overleed in 1555 en niet in 1575 (p. 11) en de boekhandel die het voormalige postkantoor betrok heette Polare en niet Polaris (p. 34).

De derde pendant van het verhaal vormen de opgenomen gebouwen voor podiumkunsten, die zich allemaal in en rond het stadscentrum bevinden – met het Posttheater en in mindere mate Theater het Hof als *outliers*. Dit vond ik het meest interessante gedeelte van het boek, waarin veel zaken werden aangestipt die ik niet wist en die me anders doen kijken naar de 'cultuurtem-

pels' in de stad. De bouwgeschiedenis van Musis – inclusief de recente bouw van de Parkzaal, waar terecht uitgebreid bij wordt stilgestaan – is redelijk bekend, maar wist u dat bij de meest recente verbouwing van het Luxortheater nog gebruik is gemaakt van de vindingen van Willem Diehl op het gebied van luchtcirculatie en het scheiden van publieksstromen? Het is ook interessant om te lezen dat de Schouwburg oorspronkelijk een symmetrische opzet had, die bij latere verbouwingen verloren is gegaan, en dat de bogen die tot 2006 de achterzijde van de toneeltoren sierden, een kunstwerk waren van Gert-Jan de Vogel. En dan is er nog het trieste lot van Frederik M.A. Brons, de ontwerper van het gebouw, die tijdens de oorlogshandelingen van 1944, toen hij de schade aan 'zijn' schouwburg wilde gaan opnemen, omkwam bij een bombardement. Jammer genoeg is er in dit boekje niet meer plaats ingeruimd voor dit soort menselijke verhalen. Het gaat toch vooral om gebouwen en architectuur – maar gelukkig zonder dat het verhaal onleesbaar wordt door een overvloed aan jargon.

Ondanks de incidentele overlap tussen of verschuiving in functies, blijft de keuze voor een combinatie van bestuur/diensten en cultuur een opmerkelijke. Een keuze die door noch door het bestuur van de stichting Monuscript, noch door de auteur goed kan worden uitgelegd. In een ronkend voorwoord meldt Monuscript-voorzitter Eduard Schoevaars dat bestuur en auteur het al snel eens waren dat de hier beschreven gebouwen 'als gemene deler' hebben dat het 'monumenten van bestuur en cultuur' zijn (p. 6). Verder wordt dit niet toegelicht. Dat het, zoals de auteur stelt, gaat om 'plekken waar de mensen graag komen en willen zien en gezien worden' (p. 7), lijkt me ook niet op alle beschreven gebouwen van toepassing (wie, afgezien van de werknemers en advocaten, komt er graag in het Paleis van Justitie?). Al met al ontstaat de indruk dat er misschien niet genoeg stof was om aparte deeltjes te wijden aan gebouwen van bestuur en diensten enerzijds en cultuur anderzijds, maar dat lijkt me onwaarschijnlijk. Door de gemaakte keuze bleef ik als lezer met een onbevredigd gevoel achter met betrekking tot de bestuursgebouwen – over het gemeentehuis is veel meer interessants te melden en waarom is er geen afbeelding van het gemeentehuis van voor de oorlog opgenomen? Een thematisch deel was hier mijns inziens op zijn plaats geweest. Hierin hadden ook de gebouwen van justitie en politie – want het Paleis van Justitie hoort naar zijn functie natuurlijk niét thuis in de categorie bestuur – een plek kunnen krijgen (gevangenissen, politiebureaus), misschien naast andere semi-overheidsdiensten zoals het Rijks- en Gemeentearchief en het architectonisch opmerkelijke postkantoor aan de Driekoningenstraat (overigens de voorloper van het huidige Posttheater). Op deze manier was er (in een apart deel) ook meer ruimte geweest voor de gebouwen gewijd aan de (podium)kunsten, ook die buiten het centrum, en de menselijke kant van het verhaal. Nu was de auteur immers door de beschikbare ruimte gedwongen een selectie te maken. Doch ondanks deze wat ongelukkige keuze verdient dit boekje een plaats in de boekenkast van iedere geïnteresseerde Arnhemmer. In 64 pagina's weet de auteur de dynamiek van de veranderende stad op onovertroffen wijze 'te vangen'.

Maarten Gubbels

